

مجلہ ”کھوج“

ISSN: 1992-6545

- مدیر : پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
نائب مدیر : ڈاکٹر محمد عرفان الحق
مجلس ادارت / مشاورت (الف بائی ترتیب نال)
بیرونی : این مرنی، ڈاکٹر (کینیڈا)، جسیر کور، ڈاکٹر (انڈیا)، جگ موہن ساٹھا، ڈاکٹر (کینیڈا)
روی روندر، ڈاکٹر (انڈیا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ناشر نقوی، ڈاکٹر (انڈیا)
ہانسزورنزیسلر، ڈاکٹر (سوئڈن)
اندرونی : اقبال شاہد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)، شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر (پاکستان)، عاصمہ قادری، ڈاکٹر (پاکستان)
عبداللہ جان عابد، ڈاکٹر (پاکستان)، نوید شہزاد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
یوسف خٹک، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
آن لائن ویب سائٹ : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
انڈیکسنگ ویب سائٹ : <http://tehqeeqat.org>
فون / فیکس : 042-99210834
شمارے دامئل : 1000/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 20 امریکی ڈالر
مجلہ چھبہماہی ”کھوج“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی ذاتی راء تے مبنی ہوندے نیں۔ ایہہ نوں
ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)
چھبہماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1-
مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولوں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

“Khoj”

ISSN: 1992-6545

Editor : Prof. Dr. Nabila Rehman
Deputy Editor : Dr. Muhammad Irfan ul Haq

Editorial & Advisory Board:

External: Ann Murphy, Dr. (Canada), Heinz Werner Wessler, Dr. (Sweden),

Jagmohan Sangha, Dr. (Canada), Jasbir Kaur, Dr.(India),

Kanwal Jeet Kaur (Canada), Nashir Naqvi, Dr. (India),

Ravi Ravinder, Dr. (India),

Internal: Abdullah Jan Abid, Dr. (Pakistan), Asma Qadri, Dr. (Pakistan)

Iqbal shahid, Dr. (Pakistan), Naveed Shahzad, Dr. (Pakistan)

Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. (Pakistan),

Yousaf Khushk, Dr. (Pakistan), Zaheer Ahmad Shafiq, Dr. (Pakistan)

Composer : Muhammad Sudheer
Printing : Punjab University Press, Lahore
Address : Institute of Punjabi & Cultural Studies
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
E-mail : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Online Website : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
Indexing Website: <http://tehqeeqat.org>
Tel./Fax No.: 042-99210834
Price : Rs. 1000/- (in Pakistan)
: US \$. 20/- (Abroad)

Biannual “Khoj” is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

ISSN: 1992-6545

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب

ادارہ پنجابی سلیکھ تے زہتل سار

کھوج

(چھپماہی)

”کھوج“ جلد 46، شماره 1، مسلسل شماره نمبر 91..... جولائی، دسمبر 2023ء

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

نائب مدیر

ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان پھیلایا ہووے تے کے دوسری تھاں چھپن لئی دیکھلایا ہووے۔
- 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلایا جاوے۔
- 3- مقالے دے پہلے صفحے آتے پیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوں:
مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان پیجے ہون دی آپ گواہی تے دتھلا۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ 100 (Abstract) توں 200 لفظاں وچ کار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی آگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جیہڑے مقالے دے مختصت پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چوہدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتز پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرناویاں نوں پورا دے اے یاں جس کھیتی دا ویروا کردا اے اوہناں دے پیٹھ وی لکیر لائی جاوے جوں Folk، Social & Political Culture، Colonial، Feminist وغیرہ
- 5- مقالے وچ جدول پکلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے نماںیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتھے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہنی اوہنی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورا لکھیا جاوے۔
- 6- پنجابی توں علاوہ دو جیال زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں نماںیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
- 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”کھوج“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی۔ جگر اتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء)۔ 37۔
کتابیات وچ اندراج: کنجاہی، شریف۔ جگر اتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء
مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین“، کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء)؛ 12۔
مآخذ اں یاں کتابیات وچ اندراج:
پال، جمیل احمد، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین“، کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء)۔ 9-28۔
Online Sources لئی:
- ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ لیکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔
- 8- ”کھوج“ HEC دی ’Y‘ کمیٹی وچ شامل ہے تے اوس دی ہدایت مطابق ہی ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلایا جاتا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاتا اے۔
آن لائن ویب سائٹ: <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqeekat.org>
حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resreh_guides/cit_style|_chicago.htm
مدیر: مجلہ کھوج۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے زہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, khoj@pu.edu.pk
Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نعت

میں لکھ چھپانا چاہتا ہوں پر راز چھپایا نہیں جاندا
اتھراں نوں روک نہ سکاں میں، دل نوں سمجھایا نہیں جاندا
آکھاں تے کہنوں آکھاں میں، جا آکھے کملی والے نوں
کیوں اپنے روضہ اطہر تے مینوں بلوایا نہیں جاندا
تسی رحمت اوجس عالم دی میں او سے دے وچ رہنا واں!
مڑ میری خستہ حالت تے کیوں کرم کمایا نہیں جاندا!
چل فضل مدینے جان لئی کجھ آہر، کوئی اڈم کرئیے
ہن دُوری دے وچ دل تائیں، بہتا تڑفایا نہیں جاندا
(فضل گجراتی)

فہرست

07	مدیر	اداریہ	
		کھوج پرکھ:	
09	پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ / ڈاکٹر لیسری سکندر	ماں بولی دی اہمیت تے پنجابی دی حیثیت	1
19	ڈاکٹر فوزیہ حنیف	اجو کے سہ وچ پنجابی زبان، ادب تے کلچر دی لوڑ	2
33	پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق / عبدالرحمن خان	بھگتی لہر: تعارف، قسماں تے مڈھ	3
51	کرن شجاع / ڈاکٹر شمینہ بتول	ظفر سیماب دی شاعری دا انقلابی تے عوامی پیکھ	4
59	ڈاکٹر عادل عزیز	سنگت تھیٹر دا سیاسی تے سماجی کردار	5
73	ستونت کور / ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ	گرو نانک بانی وچ عربی شہادولی: اک ویروا	6
		اردو:	
83	ڈاکٹر عنبرین خواجہ / ڈاکٹر فریدہ انجم / ڈاکٹر شبنم گل	سکھ ازم اور کشمیر	7

انگریزی:

- 8- **The Muslims who saved the life of Guru Gobind Singh** 1 to 10
- * Dr Harjinder Singh Dilgeer
- ** Dr Kalyan Singh Kalyan
- *** Satwant Kour

اداریہ

ہتھلے شمارے وچ ریت موجب پنجاب دی بولی، تاریخ، جغرافیہ، دھرم، ادب تے رہتل سارے حوالے نال اٹھ (8) تحقیقی تے تنقیدی لیکھ پیش نیں۔ پہلا لیکھ ”ماں بولی دی اہمیت تے پنجابی دی حیثیت“ دے سرناویں پیٹھ ہے۔ ایہ پروفیسر مجاہدہ بٹ تے ڈاکٹر یسری سکندر داسا نچھا لیکھ اے۔ جیہدے پہلے حصے وچ انسانی حیاتی وچ ماں بولی دی اہمیت تے دوجے حصے وچ پنجابی دی مادری زبان پاروں حیثیت آتے ایس دی اجوکی صورت حال بارے بھرویں گل بات کیتی گئی اے۔ دوجے لیکھ وچ وی زبان، ادب تے رہتل سار دی اہمیت، حیثیت تے سمکال وچ اوس دی لوڑ آتے زور دتا گیا اے۔ ڈاکٹر فوزیہ حنیف دے ایس لیکھ داسرناواں ”اجو کے سسے وچ پنجابی زبان، ادب تے کلچر دی لوڑ“ ہے۔ تیجا لیکھ پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق تے عبدالرحمن خان دا اے۔ ایس مقالے دا سرناواں ”بھگتی لہر: تعارف، قسماں تے مڈھ“ اے۔ جیہدے وچ بھگتی لہر بارے مڈھلی جانکاری دیندیاں ایہدیاں وکھو وکھ شاخاں تے اُساری بارے کھوج پرکھ کیتی گئی اے۔ چوتھا لیکھ ڈاکٹر ثمنہ بٹول دی نگرانی وچ پی ایچ ڈی سکالر کرن شجاع نے پنجابی دے انقلابی شاعر ”ظفر سیماب دی عوامی تے انقلابی شاعری“ دے سرناویں پیٹھ لکھیا اے۔ اگلا لیکھ ڈاکٹر عادل عزیز ہوراں دا ہے جس وچ اوہناں نے سنگت تھیٹر دے پنجاب دی رہتل تے رنگ منچ راہیں

اُسے سیاسی تے سماجی کردارنوں اُگھاڑیا اے۔ ایس توں بعد پی ایچ ڈی ریسرچ سکالرسٹونٹ کور تے اوہناں دی نگران پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ دا سانجھا لیکھ ہے جس وچ بابا گرو نانک دی بانی وچ عربی دے لفظاں دی ورتوں تے اوس دے سرناویاں دا ویروا کیتا گیا ہے۔ شمارے دا استواں تے اٹھواں لیکھ ترتیب وار اردو: ”سکھ ازم اور کشمیر“ تے انگریزی:

”The Muslims who saved the life of Guru Gobind Singh”

نیں۔ جیہہناں وچ پنجاب دے جغرافیے، مختلف تاریخی پکھاں تے زہتل سار دے اُن گیمہلے تے بھلے و سہلے کردارنوں درسایا گیا ہے۔ ایہ مقالے پاکستان ہائر ایجوکیشن کمیشن دیاں ہدایات دے چائن تے جامعہ پنجاب دی پالیسی دے مطابق سارے پکھاں نوں پورن مگروں شمارے دا حصہ بناتے گئے نیں۔ سوجھواناں دے سچھا تے راواں دی اڈیک رہی۔

.....مدیر

☆
☆☆
پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
ڈاکٹر یسری اسکندر

ماں بولی دی اہمیت تے پنجابی دی حیثیت

Abstract:

Punjabi is rich, strong and ancient language with history that spans centuries. Its one of the major languages of the world. It been the language of developed and cultured civilizations in the past but today its deprived of its due respect and place even at its own home land. Its speakers are adopting other languages, thinking that Punjabi might be a hindrance in their development. While it is known fact today that nations can make progress only when they adopt native languages for learning and in daily life. France, Germany, Russia, China, Korea and Japan are its examples. A language is the recognition and respect of a nation. It preserves its cultural heritage. Rise and fall of a nation is directly connected to its language. Very serious concerns about the place given to language fight a lot for it. Our struggle must start with embracing language with pride. By valuing and promoting Punjabi not only honour roots and enhance individual identities but also commands respect from others. Secondly responsibilities lies on people who can write, speak and manage to take appropriate steps for promotion of Punjabi. Thirdly, its important to communicate these concern to foster a deeper understanding and appreciation for promoting Punjabi at the Government level.

Keywords: *Punjabi, Major Language, Cultured, Respect, Heritage, Responsibilities.*

اللہ تعالیٰ نے کائنات انسان لئی مسخر کیتی اے۔ لہہدے وچ موجود ہر شے نوں انسانی حیاتی وچ کسے نال تے حوالے نال جوڑیا اے۔ انسان نوں اشرف المخلوقات بنا کے ممتاز کیتا۔ اوہدے تے نعمتاں اُتاریاں۔ لہہناں نعمتاں وچوں وڈی نعمت زبان اے موندہ وچ 32 دنال وچکار گوشت دے لوٹھڑے یاں اعضاء نوں فارسی وچ ”زبان“ عربی وچ ”لسان“ انگریزی وچ ”Tongue“ تے پنجابی وچ جیہہ آکھیا جاندا اے۔ اصطلاحی معنیاں وچ جیہہ مزہ لین تے چکھن دے نال وچاریا دم وی کردی اے۔ گونگا جیہہ دی چکھن دی حس توں پوری طرحاں لالہ لیندا اے پر آواز دی حس نہ ہون پاروں اشاریاں دی زبان دا محتاج اے۔ پنجابی اردو ڈکٹری وچ لسان دے ایہ معنی درج نیں:

”لسان (مٹ) (1) زبان جیہہ (2) بولی بھاشا۔۔۔ لسان (ص) بہت

بولنے والے۔ لسان القصر، اپنے وقت کا بہت بڑا خوش بیان“۔ (1)

خوش بختی اے کہ اللہ تعالیٰ نے انسان نوں اتہی طاقت دتی جس پاروں اوہ زبان توں کچھ سکدا اے نال ای زبان راہیں خیالاں دا وچار وٹاندا کر دا اے۔ زبان ای اے جس انساناں لئی سوکھ بھال تے معاشرتی گٹھ جوڑ دی راہ پدھر کیتی۔ ایہ بولی، بھاشا یاں زبان اے جیہہ ڈی دل دی ہواڑ کڈھن تے دماغ دی سوچ تے فکرنوں اپارن دا ذریعہ اے۔ دل تے دماغ نوں بولن دی طاقت زبان جیہہ تے بولی یا بھاشا راہیں ملدی اے۔ انسانی سوچ پہلے دن توں وجود دی بھالنا وچ اے جس پاروں اوہنے اشاریاں، مخصوص آوازاں، تصویری شکلاں راہیں اپنے اصل وجود نوں بھال کے اپنے آپ نوں منظم ڈھانچے وچ ڈھالیا۔ ایہو منظم ڈھانچہ بولی، بھاشا، زبان تے فیر زباناں وچ ونڈیا گیا۔ زبان دی تقسیم انسان نوں ترقی دیاں راہواں تے ٹورن وچ کم آئی ابلاغ راہیں علم کھلریا تے ترقی دی ونڈ نے دنیا نوں گلوبل ویلج دی شکل دے دتی۔ انسان معاشرتی جنورا اے۔ جنور معاشرے راہیں جیوندا اے انسان اپنے آپ نوں معاشرے وچ تال ای جیوندا رکھ سکدا اے جے لوکاں نال ساکاجوڑے کیوں جے اوہدیاں لوڑاں تھوڑاں اوہنوں اتہی تعلق اُساں تے مجبور کردیاں نیں لہہناں مجبوریاں نے انسان نوں زبان دے ورتاؤے ول موڑیا تے پرینادتی کہ اوہ دو جیاں نال ابلاغ کرن دی جہلت نوں ورت سکے۔ ایس پکھوں اقتدار جین نال لکھدے نیں:

”لسانیاں کی رو سے ”زبان“ ایک ایسی خود اختیاری اور روایتی صوتی علامتوں

کے نظام کو کہتے ہیں جو کوئی انسان اپنے سماج میں اظہار خیال کے لیے

استعمال کرتا ہے“۔ (2)

زبان انسانی جتھیاں نوں آپس وچ جوڑن والی تے خیالاں نوں دو جیاں تک اپڑان دا ذریعہ اے۔ زبان ای سی جس انسان نوں اوہدی بقا دی جنگ لڑن وچ دو جیاں تے چڑھتی دتی۔ سائنس نے جنی ترقی کیتی علم نوں عملی شکل دین تے دو جیاں تیکر اپڑان وچ جیہڑا کردار زبان ادا کیتا اوس توں دنیا چنگی طرحاں جانوں اے زبان ای سی جتھے انساناں دے گروہاں تے قبیلیاں نوں اپنی پچھان کرائی تے انسان نوں جنور ناقظ ہون پاروں دوجے جانداراں توں دکھ کیتا۔ زبان نے جیویں جیویں ترقی کیتی انج ای معاشرے وی مہذب تے تہذیب یافتہ ہوندے گئے۔ دنیا وچ دکھو دکھ قومماں نے دکھوں دکھ زبانوں متعارف کروائیاں اوہناں زبانوں توں مزید زبانوں تے بولیاں گھڑڈیاں چلیاں گتیاں۔ کیوں بے ڈر دے پھر دے جیوندے جاگدے معاشرے وچ زبان دا اپنا پڑ موکلا اے۔ ڈاکٹر گیان چند موجب:

”زبان اک سماجی فعل اے۔“ (3)

دنیا وچ اچا تے اشرف بن جاوون والا انسان بے زبان راہیں خیالاں دے اپڑادی تریہہ نہ بھانداتے انسان اشاریاں کنائیاں راہیں اوس معراج تے نہ اپڑدا جس معراج تے اوہ اج اے محمد مرزادا آکھنا اے:

”بنی نوع انسان کو مخلوقات عالم میں اشرفیت کا درجہ بخشے والی اور دوسرے

جیوانات سے تمیز کرنے والی قوت گویائی کے سوا اور کچھ نہیں اپنی اس قوت پر

انسان کو اس قدر ناز ہے کہ وہ دوسرے جیوانات کو بے زبان کہتا ہے۔“ (4)

ساری دنیا وچ تقریباً ست ہزار دے نیڑے زبانوں بولیاں تے سمجھیاں جانیاں نیں جیہڑیاں ایس گل دی غمازی کردیاں نیں کہ ہر قوم، نسل تے گروہ نے اپنی لوڑ موجب زبان دے ڈھانچے نوں سمجھیا تے ایہدے راہیں اپنے مانی الضمیر نوں بیان کردیاں اپنے مدعے نوں بیان کرن دا آہر کیتا ہر ملک قوم تے قبیلے دی اک مادری زبان ہوندی اے جس نوں ”ماں بولی“ یاں Mother Tongue آکھیا جاندا اے۔

”ماں بولی دا جنم ماں دے دودھ، ماں دی لوری تے نویں جتے پیچے دے

کنناں دے وچ ماں دے پہلے بولاں نال ہوندا اے گڑھتی وچوں ملن والی

ایہ بولی ساڈے وجود اتے شخصیت دا صرف اٹوٹ انگ ہی نہیں ہوندی، سگوں

ساڈی سموچی ہوند وی ایسے آتے منحصر ہوندی اے کسے خطے خاص طور وں

والے لوک ذات، دھرم، کتے، رنگ نسل اتے جسمانی ڈیل ڈول پکھوں تیاں

وگھ وگھ ہوسکدے ہن پر ماں بولی پکھوں نہیں ماں بولی ہی اک اجہا ذریعہ
ہے جو سمجھنا نون سانجھے سوتر وچ پروندا ہے۔“ (5)

زبان اک سماجی عمل اے ایہنوں نہ زبردستی بنایا جاسکدا اے تے نہ ای ایہدے معیار
نون مرضی نال ودھایا گھٹایا جاسکدا اے۔ زبان سماج وچ پرچلت ہوندى اے سماج وچ ہون والے
فکری، شعوری، سماجی، معاشی تے معاشرتی عمل زبان نون اکا متاثر کردے نیں۔ ماں بولی ایسے
زمرے وچ آوندی اے جیہڑی قوم جس قدر وسیب تے رتھل پاروں متمدن ہووے اوہدی زبان
تے بولیاں وی اوس قدر معیاری تے اچ کوئی دیاں ہوندىاں نیں۔ دنیا دی کوئی زبان دیکھ اوہدے
پچھو کڑتے جھات پاوتے ہر زبان مسلسل اتھل پتھل دے سفر نال جوڑی لہدی اے۔ اتھل پتھل
زبان نون جیوندیاں رکھدی اے بے ایہ رک جاوے تے فیر زبان مٹو ک ہون دے سفر تے ٹر
پندیاں نیں ویلے دے بدلاوے تے ترقی دیاں منزللاں طے ہون پاروں فاصلاتی تے مواصلاتی
فاصلے مکدے جارہے نیں۔ جس پاروں لسانی بدلائے سامنے آرہے نیں بدلاواتے رجحان زبانان اُتے اثر
وی پارہے نیں انسان نے لوڑ موجب کئی اتھل پتھل کیتیاں یا قبولیاں اوہنے زبان یاں زبانان وچ کئی
تبدیلیاں اساراں جیہڑی ویلے دی عین لوڑ سی۔ نویاں زبانان سکھنا تے اوہناں تون لابھ چکنا کوئی
بھیڑی گل نہیں مندی گل ایہ کہ اپنی زبان نون اجڈ، جاہلاں تے گاہلاں کدھن والی زبان سمجھ کے اوہدا
آر مان وسار کے اوہدیاں بولیاں بولیاں جاون ماں بولی دی نندیا کیتی جاوے۔ دنیا جنی ترقی
کرے اخلاق تون ڈنگی حرکت کرن والے نون کوئی وی عرت نہیں دیندا دوہے دی ماڈرن ماں
دیکھ کے کوئی نیک، سادی تے بھولی ماں نون گھروں نہیں کڈھدا۔ منگوئیں کپڑے پاکے شان نہیں
بندی انج ای منگوئیں بولی بول کے جذبیاں تے سوچاں دی اڈاری اُچ اڈان نہیں بھرسکدی جس بولی
نے پنج ہزار ورہیاں تون جذبیاں تے خیالاں نون بول بخشے اج ایس اپنہ ہتھی اوس نون مکاؤن دا
چارہ کری بیٹھے آں جیہڑی زبان پنج ہزار ورہیاں تون غیراں دے ہتھوں نہ مر سکی اوہنوں آپ مکان دا
جتن کیتا جارہیا اے:

بولی اپنی نون کدی نند کے تے
کردا غیر بولی اُتے مان کوئی نہیں
پر کجھ پنجابی پڑھ کے ہور بولی
بولی اپنی تے دیندے دھیان کوئی نہیں
بولی اپنی نون سگوں نند دے نے

ایہناں جیہا وی ہور نادان کوئی نہیں (6)

ماں بولی دارشتہ انسان نال انج اے جیویں بال داماں نال پنجابی زبان نال ساڈا ایہ رشتہ
ماں دی لکھ توں ای جڑ جاندا اے۔ ماں بولی ماں دی مامتا وانگ کھگی تے لوری وانگ مٹھی اے۔
ہر جی داماں بولی نال آدر تے مامتا والا رشتہ اے۔ سچی ایہ کہ ذہنی شعور، سوچ، عقل تے دل دے
بھاراں، ہوکیمیاں ہاواں تے ہاسیاں دی جڈی سچھی ترجمانی ماں بولی راہیں ہو سکدی اے اوہ ہور کسے
زبان وچ نہیں۔

کسے ملک، قوم تے معاشرے نوں ویسی تے زہتلی پکھاں رجھوں گوڑیا جاوے تے
سو کھالا ہوندا اے کہ زبان انسانی عمل دا نتیجہ اے زبانوں قبریں تے کھنڈراں دی پیداوار نہیں سگوں
ایہنوں جیوندا جاگد معاشرہ بولدا تے ورتدا اے مادری زبان اوس وسیب تے زہت دا شیشہ تے
شکار اے زبان دا عمل آکا ای اکتسابی تے سماجی اے کیوں جے ہر کوئی اپنے وسیب توں زبان سکھدا
اے تے فیرورتدا وی اے۔ پنجاب دی دھرتی اُتے ون سونے حملہ آوراں دی آواجائی پاروں ایس
دھرتی اُتے جتھے ون ون دیاں ثقافتاں تے وسیباں دے رنگ چڑھے او تھے ایس دھرتی دی زبان
ایس ادلا بدلی دی صورت وکھو وکھ زبانوں تے ثقافتی اثرات پیٹھ اپنا پیٹھا مکاوندی رہی پر اپنا صرئی
تے نحوی ڈھانچہ متاثر ہون توں بچاندی اے اج تائیں اپنے رنگاں دے گوڑھے تے سچے روپ
نوں سانجھے دنیا دیاں 7 ہزار زبانوں وچوں دسویں نمبر اُتے کھلوتی پنجابی زبان نوں سرکاری آدر تے
مان نہیں۔ زمانے دی ستم ظریفی پاروں آزادی توں بعد وی غلامانہ سوچ پاروں اوہدے حق توں محروم
رکھیا گیا اے۔ بد قسمتی نال پنجاب داسی بھلی بیٹھے نیں کہ جھہڑی زبان 5 ہزار سال پہلاں توں ترقی وند
قوماں دی ترجمان سی جنہوں اج ہزاراں سالوں باجھ وی ست ہزار بولیاں جان والیاں زبانوں وچ
دسواں نمبر حاصل اے اوہ کیویں چکھڑ سکدی اے۔ اللہ داد بوہو نیڑے:

”ہر زبان اپنی حیثیت سے اک گونا گوں خزانہ اور عجب اسرار ہے زبان، عقل

اور علم کا ایک بہت بڑا وسیلہ ہے۔“ (7)

پنجابی زبان دی گنتری دنیا دیاں قدیم ترین زبانوں وچ اے ایہ پرانی اچی تے سچی زبان
اے دنیا دی ہر ترقی یافتہ ”زبان“ تاریخ رکھدی اے۔ پنجابی عظیم تمدن تے تہذیب دی وارث اے دنیا
دیاں قدیم تہذیبوں وچ جنم لیا جنہاں ہر پہ تہذیب تے گندھارا تہذیب ہزاراں ورہے پہلے توں
ٹپسی تے اپڑیاں ایہ اوہ علاقہ اے جہہڑا ہمیش توں باہروں تملیاں دی زد وچ رہیا:
”پنجابی زبان اتنی ہی قدیم ہے جتنا پنجاب میں خود انسان کا وجود، محققین کی

اکثریت اس بات پر متفق ہے کہ حقیقی انسان سب سے پہلے پانچ دریاؤں کی سرزمین (پنجاب) ہی میں ارتقاء کی موجودہ منزل تک پہنچنا تاریخی اعتبار سے قدیم ترین معاشرت کے آثار خطہ پوٹھوہار میں پائے گئے۔“ (8)

پنجاب دی دھرتی تے لہمن والے کھنڈر عکاس نیں کہ اوس ویلے دے وسنیک مصر دی قدیم تہذیب وانگ پکیاں اٹال تے نقشیاں دے مطابق گھر بنا کے رہن دافن جانے سن پنجال دریاوال دی ایس دھرتی وچ آبادی دے نشان ہزاراں نہیں لکھاں سال پرانے نیں عبدالغفور دا آکھنا اے کہ:

”ایس دھرتی وچ آبادی دے نشان قریباً تن لکھ سال پرانے لہندے نیں
جہاں دا ثبوت سوات وچول ملے پتھر دے ہتھیاراں توں مل جاندا
اے۔“ (9)

لہذاں ثبوتوں توں تردا اے کہ جس تہذیب نے اپنی ترقی کیتی ہووے گی اوہناں دی زبان اُجڈاں تے جاہلاں دی زبان تے نہیں ہووے گی ہڑپہ موہنوداڑو، گندھارا تہذیب دے وسنیکاں دی ترقی اشاریاں کنایاں یاں مخصوص آوازاں دے کڈھن نال ممکن سی۔ اج تک حملہ آوراں نیں جنہاں ملکاں تے قوماں اُتے حملہ کیتا اوہ متمدن تے ترقی وندن جنہاں نوں بدلیسی لٹیریاں لٹ ماردا نشانہ بنایا ایہو حال ہمیش توں پنجاب دی سرزمین دا اے۔ باہرول حملہ آوراں دی آواجانی نال جتھے وسیب تے ہتل متاثر ہوئی او تھے زبان وی پھسڑ کیتی گئی ظالم حاکم سب توں پہلاں عام لوکاں توں زبان ای کھوندے نیں جہڑا ہر بدلیسی حاکم کیتا۔ زبان نوں سرکاری پدھر تے سلاہندا تے پنجاب وایاں دی زبان نوں عام لوکاں دی زبان بنان دا جتن کیتا۔ رہندی کھوندی کسراگریز سامراج نے پوری کردتی تے پنجاب وایاں نوں نہ صرف بے زبان بنا دتا سگول اوہناں دی زبان نوں اُجڈاں جاہلاں دی زبان کہہ کے اٹھی پنجابیاں دی غیرت نوں سٹ ماری انگریزی تے آردو پڑھن والیاں نوں پڑھیا لکھیا تمھیا جان لگاگل ایستھے ای نہ مکی سرکاری اداریاں تے نوکریاں تیکر اپڈن والے سارے راہ وی پنجابیاں اُتے بند کردتے گئے اوہناں اُتے سرکاری نوکریاں نوں اکاحرام کردتا گیا۔ سوچی سمجھی سازش پٹھ مقصد پنجابیاں نوں ذہنی غلام بنانا سی۔ اوہناں دے نفسیاتی غلام بنان لئی انگریزاں نے تعلیم دے نظام تے سرکاری اداریاں نوں اپنیاں سامراجی پالیساں راہیں قابو کیتا جہہدا نتیجہ پنجاب وایاں وٹڈ پاروں بھوگ رہے آں۔ دنیا وچ سب توں ودھ پنجابی بولن والے پاکستان وچ موجود نیں پنجاب وچ ای نہیں پورے پاکستان وچ سب توں ودھ قومی زبان توں بعد جہڑی زبان بولی جاندی اے اوہ پنجابی اے پراج وی ایس دا آدر سرکاری سطح اُتے ممکن نہیں ہو سکيا جد کہ مشرقی

پنجاب وچ پنجابی نوں آدرتے مان سرکاری سطح تے حاصل اے:

”انگلستان توں آزادی مگروں بھارت وچ سرکاری درجہ منیا تے اج ایہ زبان

اوتھوں دیاں 22 سرکاری زبانوں وچوں اک اے“۔ (10)

مغربی پنجاب وچ پنجابی نال ایہ دھرو ہو یا کہ پاکستان وسدے پنجابیاں دی وڈی تعداد ہون دے باوجود اردو نوں سرکاری تعلیمی ذریعہ بنایا گیا۔ سنجھی تے پشتونوں اوہدی لسانی حیثیت دتی گئی پنجابی پاکستان بن توں بعد وی ایہنوں پنجاب وچ تعلیم و تدریس لئی رائج نہ کیئا گیا۔ رحمان طارق لکھدے نیں:

”پاکستان وسدے پنجابیاں نے ودھ گنتری ہون دے باوجود اردو نوں اپنی

لکھت پڑھت دی بولی بنایا ہو یا اے جس پاروں ایہوں اہجے تیکر سرکاری درجہ

نہیں مل سکیا“۔ (11)

تندن جوگ اے کہ پنجابی زبان نوں اپنیاں جاتیاں ہتھوں نندیا تے متریاں والا سلوک بھوگنا پے رہیا اے۔ جس تھاں ہزاراں سال پہلے پھٹی زبان لوکاں دے اظہار دا ذریعہ بنی اوہناں دی ذہنی تے شعوری فکر نوں بولاں داروپ دے کے دو جیاں تیکر اپڑان دا کارن بنی پنجابی زبان نوں دھتکارن والے کوئی ہور نہیں اوہدی اپنی جنم بھومی دے واسی نیں جیہڑے اج ماں بولی توں مونہہ موڑی کھلوتے نیں جنہاں نوں ایہ سرت نہیں کہ بولنا ہوئے یاں رکھ جڑ پاروں ای ہرا بھراتے جیوند اے جیہڑی اولاد ماں توں مونہہ وسار دی اے اوہ ہمیش پٹھی دا مونہہ تکیا اے۔ کدی وی مری ماں تے مری زبان اوہ نگھ تے پیار نہیں دیندی جیہڑی اپنی ماں تے ماں بولی توں لبھدا اے۔ انکار نہیں کہ ماں بولی بولنا انسان دا بنیادی حق اے۔ دو جیاں زبانوں سکھنا بولنا بھیری گل نہیں پر اپنی بولی نوں وسار کے کوئی ایہ آکھے کہ اوہ سکھاں تیکر اپڑ سکدا اے ایہ بھل اے۔ ترقی یافتہ ملکاں دی فہرست پھر ولیا چٹے دن وانگوں تارواں اے کہ چین، جاپان، کوریا، فرانس، جرمنی تے روس دی ترقی دا کارن لوکاں دے بنیادی حق دے دین پاروں ٹیسی اُتے اپڑیا جاسکدا اے اوہناں اپنی ماں بولی نوں وسیلہ تعلیم بنایا تے نسلاں توں اوہناں دی زبان نہیں کھوئی۔ مادری زبان اُتے مان کرنا چاہیدا اے تے تعلیمی نظام ہووے یاں گھرو کی سطح، سرکاری ہووے یاں بین الاقوامی سطح زبان بولن ویلے ہتک یاں پٹھی محسوس نہیں کرنا چاہیدا زبان کوئی وی ہوئے وقعت تے آدر پاروں اوہ کی یاں وڈی نہیں ہو سکدی کیوں جے اوہ اپنا فرض پورا نبھاندا یاں بولن تے سمجھن والے تیکر مدعا بیان کرن دا جتن کردی اے۔ زبان دی حیثیت وچ فرق نہیں پیندا سوچ تے شعور دی کیفیت جے اُچی نہ ہووے تے زبان

بھانویں کئی اعلیٰ کیوں نہ ہووے اوہ بے بس دسدی اے۔ ایہدی واضح مثال صوفی شاعراں دی شاعری ثابت کردی اے۔ بابا فرید ہون یاں شاہ حسین، بلھے شاہ، سلطان باہو ہون یاں وارث شاہ، میاں محمد بخش ہون یاں خواجہ غلام فرید سب دی شاعری امرتے کلاسیکیت دے درجے اُتے اے۔ اوہناں اپنا پیغام من موہنی تے مٹھی بولی پنجابی راہیں اپڑایا۔ اوہناں دی سوچ تے فکر زبان دے بولاں وچ ڈھل کے زبان زد عام ہو گئی جیہڑا پیغام اوہ دو جیاں تائیں اپڑانا چاہندے سن اوس نون پنجابی وچ ڈھال کے جد لوکائی تیکر اپڑایا تے اوس دی مانتا تے آدر د اعالم ایہ ہو یا کہ کئی سو سال کنکھن باجھ وی اوہناں دی اہمیت وچ کمی نہ آئی۔ اظہار خیال تے فکر دا ذریعہ ابلاغ پنجابی زبان نون بنا ناہی زبان دے ودھاتے کھلار دا چانن ہو سکدا اے۔ سرکاری سطح اُتے تے کم ہوندا رہے گا پر پہل لوکائی نون آپوکرنی پوتے گی اپنے اندر دے complex نون مکنا پنے گا جتھے غلامانہ سوچ دا اسیر بنا کے بولن دی جرات وی کھولتی۔ لفظ کھولنے پنجابی زبان وسار کے دو جیاں زبانان نون ذریعہ اظہار بناون لگے۔ جے اج وی پنجاب وایاں دے تعلیمی نظام دی مادری زبان راہیں تعلیم دین نون ممکن بنا سکیے تے کوئی شک نہیں کہ ترقی وند ممالک وچول اک ناں پاکستان ہوتے۔ پنجاب وایاں پچھیاں نون ماں بولی دی آزادی دی کھل ای نہیں دتی سگوں اوہ مادری زبان راہیں تعلیم حاصل کر سکن جے ایہ ممکن ہو جاوے تے ترقی وچ کوئی رکاوٹ نہیں:

دنیا وچ ہر کوئی صدا جوے اپنی بولی ٹھولی
اک پنجابی میاں مٹھو مندے اپنی بولی
جیہڑی بولی کوئی سکھاوے طوطے وانگوں سکھے
جو پڑھاؤ، پڑھ جاوے جو لکھا دو لکھے
پرانی بولی بولے طوطا اپنی بھل دا جاوے
ایسے بھیڑوں طوطا بھیڑا طوطے چشم کہاوے
اپنی بولی بول دا جے تے پنجرے کاہنوں پیندا

اپنی مرضی اڈدا طوطا اپنی مرضی بہندا (12)

پنجابیاں دی حالت انج اے جے اوہ قوم اپنے آپ نون اک ڈوب رہی اے اوہ کدی وی آزادی دی خشتو نہیں سنگھ سکدی۔ ایس پاروں رل مل کے ماں بولی دی راکھی لازم اے۔

حوالے:

☆ چیئر پرسن شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

☆☆ اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، سمن آباد

1. Sardar Muhammad Khan, Punjabi Urdu Dictionary, Vol2 (LHR Suchal Studio's Pakistan Punjabi Adabi Board, 2009), Page 2896
2. Iqtadar Hussain Khan, Dr, Lisaniyat Kay Buniyadi Asool (Ali Garrh Educational Book House, 1985) Page 15
3. Jain Gayan Chang, Dr, Aam Lisaniyat (New Dehli, Qomi Council Brayn Firoogh Urdu, 1983), Page 31
4. M.A Qureshi, Dr, Zuban - Adab (Loyalpur, Majeed Book Dipu Bhwana Bazar, 1975) Page 201
5. Shingarrah Singh Dhillon, Transliteration Muhammad Asif Raza, Charday Punjab Vich Punjabi di Soretayhal (LHR, Sanjh Publication, 2014) Page 15
6. Hakeem Nasir, Apni Boli Apna Asslah (LHR, Punjabi Adabi League, 1970) Page 31
7. Allah Dad Bohoo, Dr, Sindhi Zuban Ju Samajh Ka Raj, (Jamshoro, Institute of Sindhalogy) Page 4
8. Muhammad Latif Saeed, Tahir Punjab, (LHR, Takhliqat, 1994) Page 142
9. Abdul Gaffar Qureshi, Punjabi Adab di Kahani, (LHR, Pakistan Punjabi Adabi Board) Page 18
10. Ahmed Shahzad, Punjabi Lassani Rabtay, Tarjuma tay Tarteeb (LHR, Zerrhq Publishers, 2018), Page 269
11. Ibid, Page 269
12. Hakeem Nasir, Apni Boli Apna Asslah, (LHR, Punjabi Adabi League, 1970), Page 42

اجو کے سہے وچ پنجابی زبان، ادب تے کلچر دی لوڑ

Abstract:

The system of thought and feeling of every society is subject to social consciousness. This social consciousness is formed through language and culture. So language and culture are the signposts for any nation. In today's era our society is suffering from anarchy, creative stagnation and social inequalities. Keep in mind the problems of our society, in this article on one hand, the importance of Punjabi language has been described and on the other hand, the Public has been made aware of the truth and moral values through Punjabi literature so that our society may a truly living society in which there is love for our Punjabi language, literature and culture as well as the will to live with our identity, courage and decency.

Keywords:

کسے وی قوم دی ثقافتی، تہذیبی تے تمدنی سبھان ماں بولی راہیں قائم ہوندی اے۔ سوجھواناں دا آکھنا اے قوماں دی پہلی بار اپنی ماں بولی نوں چھڈ کے غیر زبان نوں اپناون وچ ہوندی اے۔ انسانی جیون دی ترقی دے ارتقائی سفرول جھات پائی جاوے تاں ایہ گل اگھڑ کے سامنے آوندی اے پئی جہڑیاں قوماں نے ماں بولی نوں اپنی تعلیم دا ذریعہ بنایا اوہ اج ترقی دی اُچ ٹیسی اُتے اپڑیاں۔ ماں بولی بندے دی ہوند تے طاقت ہوندی اے۔ ایہ جنی مضبوط تے زور آور ہووے گی اوہنے ای بندے دے خواب، ارادے تے مقاصد اچھے ہون گے۔ ڈاکٹر ناصر رانا دا آکھنا اے:

”ماں بولی صرف مُفتہ، تحفہ، نعمت تے تہذیب ای نہیں سگول اوہ ریت، ثقافت

تے کلچر وی اے۔“ (1)

زبیدہ مصطفیٰ زبان دے سماجی زندگی نال ڈونگھے سمبندھ نوں بیان کردیاں لکھدیاں نیں:
 ”..... زبان دا انسان دی سماجی زندگی نال بڑا گہرا واسطہ تے رشتہ اے۔ زبان
 دی شکل صورت سماج وچ ای بندی اے۔ کلچر، ثقافت، سیاسی سوچ، سمجھ تے
 سماجی ورتوں دا او تھے بولی جاوون والی زبان تے بہت اثر پیندا اے۔ ایسے
 پاروں زبان نوں او پری شے نہیں سمجھیا جاسکدا تے تعلم دین آلی زبان کسے وی
 قوم تے بڑا اثر کردی اے۔“ (2)

دراصل بال ”ماں بولی“ اپنی ماں کولوں سکھدے نیں۔ ایہو کارن اے پئی ایہ گھراں وچ
 پنگر دی اے۔ ماں دی جھولیوں تے اپنے آلی دوالے دی طاقت لیندی ہوئی گھن چھاواں رکھ
 بن جاندی اے۔ ماں بولی بندے دی ہوند نوں ظاہر کردی اے۔ جیویں بندے دی ہوند سماجی ہوندی
 اے اوویں ای ماں بولی دی ہوند وی سماجی ہوندی اے۔ مقصود ثقافت لکھدے نیں:
 ”ماں بولی بندہ ہوندی اے۔ جتھے ایہدا انکار ہووے او تھے بندے دا انکار
 اے۔ بندہ اکل تال ہو یا نہ۔ اوہ تال پورا وسیبا ہوندا اے۔ پوری وسول ہوندا
 اے۔ پوری تواریخ ہوندا اے۔ کمال کاراں دی جاچ تے سمجھ دا بھنڈار ہوندا
 اے۔ ایس کر کے ماں بولی دا انکار وی نرا بندے دے انکار تائیں نہیں
 ہوندا۔ ایہدا اپسار بہوں موکلا ہوندا اے۔“ (3)

درحقیقت زبان صرف مونہوں نکلن والے لفظاں نوں ای ظاہر نہیں کردی سکوں ایہدے
 اندر کسے وی قوم دی پوری تاریخ تے کلچر موجود ہوندا اے۔ ویداں دے مطالعے توں ظاہر ہوندا اے
 پنجاب پانیاں دی دھرتی پنجاب دی زبان پنجابی بھتوں پرائی زبان اے جیہدی تہذیب تے ثقافت
 ہڑپائی اے۔ ایہ تہذیب تے ثقافت قبل مسیح توں شروع ہوندی اے۔ سلیم خان گجی لکھدے نیں:

”دراوڑی زمانے دے مرکزی شہر ہڑپا (پنجاب) تے موئنجو دڑو (سندھ) سن۔
 بوہتی اہمیت ہڑپے نوں حاصل سی۔ ایہ زمانہ 550 ق م توں 1550 ق م تک
 اے۔ ایہدا مطلب ایہ ہرگز نہیں کہ پراچین دراوڑیاں دراوڑ پنجاب وچ
 2550 ق م وچ آئے۔ ایہ زمانہ تے اوہناں دی شہری تہذیب دا سی۔ اوہناں
 دی پنجاب وچ آمد گھٹ توں گھٹ چار ہزار سال قبل مسیح تے زیادہ توں زیادہ
 دس ہزار سال قبل مسیح خیال کیتی جاندی اے۔ 2550 ق م توں 1550 ق م توں
 دراوڑاں دا ہندی دور اکھوادندا اے۔ اوس دور دا دراوڑستان پنج لکھ مربع میل

دے رقبہ اُتے پھیلیا ہو یا سی۔ ایہدے وچ چڑھدے پاسے افغانستان، مکران، بلوچستان، سندھ، پنجاب، راجستھان تے گجرات کاٹھیا وار دے علاقے شامل سن۔“ (4)

بہر حال پنجاب دی تہذیبی تاریخ ول جھات پانی جاوے تاں ایہدا آغاز وادی سون توں کوئی پنج لکھ سال پہلوں ہو یا جدوں انسان پتھر دے دور وچ رہندا سی۔ پدبے کر انسان دی پڑھن لکھن دی اہلیت دے حوالے نال تہذیبی سفر دی گل کیتی جاوے تاں ایہ پنج ہزار ورھے پہلوں شروع ہو یا جدوں ہڑپائی تہذیب نے تہذیبی حوالے نال مربوط تے متمدن زندگی دے طور اُتے جنم لیا۔ ایس توں اڈجے برصغیر اندر تہذیبی پکھوں ویکھیا جاوے تاں پنجاب دے لوکاں سب توں پہلاں لکھنا پڑھنا شروع کیتا۔ ایہو کارن اے پئی پنجابی بولی اک ویشال علاقے وچ بولی تے سمجھی جاندی اے۔ محمد آصف خان لکھدے نیں:

”پنجابی بولی اک وسیع و عریض خطے وچ بولی تے سمجھی جاندی اے۔ ایس دیاں حداں دلی (بھارت) توں لے کے خیر پور (سندھ) تاںیں تے پشاور (صوبہ سرحد) توں لے کے جموں (مقبوضہ کشمیر) تاںیں پسرپاں ہونیاں ہن۔ ایسے پاروں چکوال دے مولوی محمد سلیمان ”معراج نامہ کلاں“ (1899ء) وچ آکھیا ہئی:

پشاور تھیں جمنا تاںیں، چنبدہ تھیں تا ڈیرہ
بولن سمجھن لوک پنجابی، سچا سخن ایہہ میرا (5)

اجو کے سے وچ پنجابیاں دی پوری دنیا وچ گل گنتی 15 کروڑ دے نیڑے اے۔ پنجابی زبان سب توں ودھ پاکستانی پنجاب وچ بولی جاندی اے۔ جتھے 2023ء دی مردم شماری دے مطابق 12 کروڑ 76 لکھ 90 ہزار لوک پنجابی وسدے نیں۔ ڈاکٹر ناصر رانا موجب:

”پنجابی سب توں ودھ پاکستانی پنجاب وچ بولی جاندی اے جتھے ایہدے بولن والیاں دا تناسب کل آبادی دا 48% اے۔ جیہڑا وطن عربز دی کل آبادی تقریباً 24 کروڑ وچوں پونے 13 کروڑ بن دا اے۔ انج ایہ پاکستان دی سب توں وڈی زبان اے جنہوں عالمی تحقیقات وچ گنیا جانا چاہیدا اے۔“ (6)

ایہ اک وڈی حقیقت اے پئی کسے وی زبان نوں جیوندا رکھن وچ بال اہم کردار ادا کردے نیں۔ لوڑ ایس گل دی اے پئی بالوں نوں پنجابی زبان تے کلچر دی اہمیت نال جانو کروایا جائے۔ انج ساڈی ماں بولی تے کلچر دوویں پکیاں پیڈھیاں راہواں اُتے چلدے ہوئے نویں نسل

دی آبیاری وچ اہم کردار ادا کرن گے۔ دراصل کلچر زبان نوں مجت تے احساس نال روشناس کرواندے ہوئے نوجوان نسل دے نظریات نوں مضبوط تے واضح کردا اے۔ ایچ نوجوان نسل اپنی دھرتی نال مجت کرن دے نال نال اپنی زبان وچ جدید ٹیکنالوجی تے نویں نظریات نوں چنگے طریقے نال سمجھ سکدی اے۔ ڈاکٹر انظر محمود چودھری لکھدے نیں:

”زبان نرا اوس لفظی بھنڈار دا ناں نہیں جیہڑا کسے جوہ وچ وسدے انساناں وچکار بول چال دا کم دیندا اے تے اوہناں دیاں سوچاں، خیال، نظریے تے رویے سمجھن سمجھان تے سانجھے کرن دا کارن بندا ہے، سگوں ایہ کسے خاص وسیب دی تاریخ دھرتی دے ست تے منکھاں دی میانپ بڑورتی تے مشاہدے دا لوگن وی اے۔ ایسے لئی زبان کسے وی وسیب وچ سانجھ تے ایکتا دی مڈھی اٹ اے۔ ثقافت وچوں بے زبان کدھ لئی جاوے تاں باقی دے انگ پھوکلے تے کوڑے تھی ویندے نیں۔“ (7)

جے کراہیں زبان، ادب تے کلچر دی تاریخ دا مطالعہ کرئیے تاں ایہ جانکاری ملدی اے پئی پہلے ماں بولیاں ادبی، مقامی، ثقافتی تے لسانی ماہراں دا موضوع سن فیر سیاسی تے ریاستی موضوع بنیاں پڑھن سائنس دی لوڑ بن گئیاں نیں تے ایہ حقیقت کھل چکی اے کہ دو جیاں غیر زباناں کسے وی زبان دان لئی مصنوعی یا جعلی ہوندیاں نیں، جیہدے سکھن لئی فرد نوں جبر کرنا پیندا اے۔ اوہنوں کئی اوکڑاں جرنیاں پیندیاں نیں جیہدے نال اوہدی اپنی شخصیت تے ہوند دب جاندی اے۔ اوہ قوماں مرجاندیاں نیں جیہڑیاں اپنی زبان گواہ بہدیاں نیں۔ بے بال نوں شروع توں ای اوہدی ماں بولی، گھرانے تے فطری ماحول توں دور رکھیا جاوے تے پیچیدگیاں جنم لیندیاں نیں۔ نوم چومسکی نے زبان تے انسانی دماغ وچکار رشتے نوں سائنسی پدھر تے جاچیا اے۔ اوہ آکھدے نیں زبان اصل وچ دماغ دا دکھالا اے۔ جو دماغ ویکھدا اے سوچدا اے، زبان اوہے دا اظہار کردی اے۔ بندے دی اپنے حافظے تے یادداشت تیک رسائی زبان راہیں ای ہوندی اے۔ شعور تے تحت الشعور دا سفر ماں بولی راہیں ای پورا ہوند اے۔

دراصل بولی کسے وی کلچر دی بنیاد ہوندی اے تے کوئی وی کلچر اپنی بولی توں بنا زندہ نہیں رہ سکدا۔ ماں بولی بندے دا گھیاں، وسیب، رہتل تے آل دوالا ہوندی اے۔ بندے دے بندہ ہون دی دلیل اوہدی بولی وچوں لکھدی اے۔ ایس کر کے جدوں کسے بولی دا انکار کیتا جاندا اے تاں اوہدے بولن والے جیاں دے بندہ ہون توں انکار کیتا جاندا اے۔ کسے وی وسیب دے لوکاں اُتے دوجے وسیب دی بولی مزہنا سبھ توں وڈا ظلم اے۔ ایہدے نال کسے وی وسیب دے لوکاں

وچ احساس کمتری جنم لیندا اے۔ جدوں پڑھائی لکھائی تے روزگار دے کم نوں او بڑ بولی نال جوڑیا جاوے گا تاں او تھوں دے لوک دو جیاں نوں آن پڑھ تے گوار جھن لگ پین گے۔ جوں جوں بال او بڑ بولی سکھدے جاندے نیں۔ اوہ آپنے آل دوا لے نوں بھلدے جاندے نیں۔ بولی تے کلچر دی آپس وچ سانجھ ہوندا اے۔ ساڈے ملک دی ڈبڈی ہوئی معیشت دے ایس دور اندر لوڑ ایس گل دی اے پئی ایس اپنے بالاں نوں اوہناں دی ماں بولی تے کلچر نال سانجھ سکھائیے۔ پنجابی کلچر ہنر مندی اُتے فخر کرن والا کلچر اے جیہدے وچ کم دی وڈیائی نوں اُچا جانا جانداسی۔ ساڈے صوفی شاعر اں بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تیک سب نے ہنر نوں وڈیا یا۔ شاہ حسین نے آکھیا ”آنی حسینو جلاہا“ تے لکھے شاہ نے ذات پات دے بنے نظام نوں اپنے پیر دی ٹھوکر تے رکھ کے سماج نوں نویں سریوں اُساریا۔ بس لوڑ ایس گل دی اے پئی ایس اپنی زبان پنجابی نوں مضبوطی دیے تے اپنی زبان دے بولن اُتے فخر کریے۔ تاں جے گل مالکی تے دولت نوں اپنے کول ای جوڑ کے ملک دی معیشت نوں تباہ کرن دی بجائے وٹن دی عادت پالئیے۔ او بڑ بولی راہیں سکھائی گئی مل مالکی ساڈے وسیب دی سانجھ نوں نکھیر دی اے۔ بندے اندر اوس دی وڈیائی نوں او بڑ بولی ودھا کے اوس نوں دو جیاں نوں نکا جان تے کمتر جان ول پیری دی اے۔ جیویں کہ:

”کل مالکی آپنی تھان گل دی سانجھ توں نکھرن اے۔ بیوں جو مل مالکی ہوندا اے سانجھی سماجی پیداوار نوں سانجھا کرن۔ سانجھ وچوں کڈھ کے سچ دے ڈھائے چاڑھن، آکاؤن، گھرن، بناؤن ہاریاں توں دکھ ہو کے سانجھن ملن ہارے ہن۔ مڑ آپنی سانجھ مل دے سر اُتے کرنہاریاں نوں اپنا گولا بناؤن۔ ایہ ملکہ مالکی ای ہوندا اے جیہڑی آپنی بولی نالوں تڑٹ کے او بڑ بولی دے لڑ لگن نوں تھاپڑا دیندا اے۔ او بڑ بولی وچ ڈھلائی مل، مالکی تے رتے درجے دا نشان بندی اے۔ ایہدے ساہویں لوک بولی بھگھ، ننگ، غزبھی تے پڈ توڑ ویں محنت دی دس بن جاندی اے۔“ (8)

پنجاب دا وسیب سیانف تے دانائی دیاں گلاں نال بھریا ہو یا اے ایہ دُنیا دا سبھ توں زرخیز خطہ اے۔ سانوں او بڑ بولی نوں اپنا کے تے اپنی دانائی بھریاں گلاں نوں جٹکا آکھن دی بجائے ایہناں نوں دل نال لاونا چاہیدا اے۔ سانوں اپنے وسر دے ہوتے کلچر تے سُجھان نوں دوبارہ جیوندنا کرن دی لوڑ اے تے ایہ اوہدوں ای ہووے گا جدوں ایسں اپنے کلچر تے زبان نال محبت کراں گے تے اپنی زبان وچ گل کتھہ کراں گے۔ ایہدے نال نال اپنے بالاں اندر وی اپنی ماں بولی نال محبت نوں شامل کراں گے۔ پنجاب بنجر بن دا جا رہیا اے تے اتھتھے بھگھ تے غزبت ودھدی جا

رہی اے۔ لوڑ ایس گل دی اے کہ پنجاب دے لوک اپنے پیشیاں اُتے فخر کردے ہوئے اوہناں نوں اپناون تے ہنر دی دُنیا وچ قدم رکھن۔ انج ساڈی نوجوان نسل بے روزگاری ورگے گھمبیر مسئلے توں بچ سکے گی۔

دراصل ماں بولی بندے دے سب توں نیڑے ہندی اے۔ ایہ بولی بغیر کسے تکلف تے محنت توں سکھی جاندی اے۔ ایہ ماں دے ددھ راہیں خون بن کے بندے اندر دوڑدی اے تے اپنی ہوند تے اصل نال بندے نوں جانو کرواندی اے۔ ایہ وکھری گل اے پئی ساڈا سماج بندے نوں گراہے پادیندا اے تے سماجی وقار تے اُچے روزگار دے حصول لئی اوہ اپنی زبان نوں چھڈ کے دو جیاں زبانان سکھن ول لگ جاندا اے۔ بالال لئی ضروری اے پئی پہلے اوہ اپنی ماں بولی وچ پڑھن تے فیر جتھے ضروری اے اوہ دو جیاں بولیاں سکھن۔ ایہ حقیقت اے پئی بال جدوں اپنی ماں بولی وچ پڑھن لکھن تے اوہناں دی دو جیاں بولیاں سکھن دی صلاحیت ودھ جاندی اے۔

سانوں اپنی ماں بولی نوں نویں سریوں و چارنا تے سمجھنا چاہیدا اے۔ ایہ اوہ بولی اے جیہدے وچ صوفی شاعران دے اصلاحی تے انقلابی نظریات ملدے نیں۔ ایہ اوہ شاعر نیں جیہناں معاشی نظام نوں صحیح راہ اُتے ٹورن لئی نواں تے سدھ پدھرا نظام دتا۔ جیہدے وچ معیشت نوں ترقی دی راہ چاہڑھن لئی پیسے نوں خرچ کرن تے دولت دی گردش ٹھیک سمت ول کرن لئی وٹن دے اصولاں نوں ساڈے سامنے لیاندا گیا۔ اجو کے سہ سانوں اپنے پنجابی ادب نوں نویں سریوں کھنگالن دی لوڑ اے تاں جے اوہ نظام جیہڑا ورھیاں پہلوں پنجاب نوں اوہناں دی ہوند دان کردا اسی اوس نوں اپنایا جاسکے۔ درحقیقت پنجابی ماں بولی سانجھ دی علامت اے جیہدے وچ اک دو جے دے دُکھ درد سُنن تے سکھاں اندر خُشیاں مانن دے جھلکارے ملدے نیں۔ جے کراہیں پنجابی ادب دی شعری ریت ول جھات پائیے تاں سانوں کلاسیکی شعری وچ پنجابی زبان راہیں اچھا شعری ادب ملدا اے جیہدے وچ ساڈا کلچر اپنے پورے جو بن نال ساہ لیبند نظر آندا اے۔

پنجاب دی تاریخ دا مطالعہ ثابت کردا اے پئی جتھے دو جیاں قوماں نے پنجابی دی ہندیا کیتی تے ایتھے حکمرانی کرن لئی پنجابی نوں ہٹکلیا او تھے ساڈے شعور رکھن والے لوکاں نے لوک ادب راہیں پنجابیاں دی ہوند نوں جگایا۔ ساڈے صوفی شاعران نے خلقت نوں آپسی سانجھ تے محبت دا درس دتا تے غرور دی بنیاد اُتے بنے نظام نوں ہٹکلیا۔ ایہو کارن اے پئی پنجابی شعری ادب دی ریت بندے نوں اوس دے اصل نال جانوں کرواندی ملدی اے۔ جیہدے اندر غلط رویاں دے خلاف بھرپور مزاحمت ملدی اے تے ایہ شعری ریت سانوں جیون گزارن دے نویں تے چھ ڈھنگ دی دس دی اے۔ بابا فرید نے لوکاں نوں اوہناں دی حیاتی دی اصل حقیقت کھول کے دسی تاں جے

بندے صحیح معنیاں وچ سماجی جیون گزار سکین۔

فریدا خاک نہ بندے نیے خاکو جیڈ نہ کوئے

جیوندیاں پیراں تلے مونیآ آپر ہوئے (9)

مٹی اصل وچ بندے نوں جین دا ڈھنگ دسدی اے تے اوہدی اصل منزل دا نشان وی مٹی وچوں لنگھ کے ملدا اے۔ دراصل مٹی بندے نوں اوہدی ہستی دی پیچھا کر واندی اے۔ اوہدی اپنی تہذیب تے کلچر نال سانجھ جوڑدی اے۔ مٹی وچوں ان آگاون تے شیواں بناون والے درحقیقت وچ کسے وی نظام دی بنیاد رکھن والے ہوندے نیں۔ دنیا دیاں ساریاں ریاستاں دا معاشی نظام ایہدی نینہہ اُتے اُسردا اے۔ فرید دی شاعری وچوں مٹی وچ کم کرن والے اپنی ہوند دی گل کردے ملدے نیں تے مٹی دی اصل پیچھا کر واندے نیں۔ نجم حسین سید لکھدے نیں:

”مٹی مرن جیون دا گھر اے مٹی جیون دا گیز پنی گیز دی اے تے آپ وچ پنی

گڑدی اے۔ مٹی جیڈ تے کوئی ہے ای نہیں۔ سو مٹیوں ٹکھرن مٹی نوں بندن

شان نہیں گمان اے۔ باتشابی بولی وچ خاک نہ ہوون سی۔ جیہڑے ہستی

والیاں بھانے انہوئے سن اوہ ”خاک“ سن۔ فرید نے لوک بولی دی مٹی وچ گڈ

کے ”خاک“ دی انہوند نوں ہوند بنا دتا۔“ (10)

جیہڑیاں قومیاں اپنی مٹی نال سانجھ رکھدیاں نیں اوہ اپنی ماں بولی تے کلچر نال وی سانجھ رکھدیاں نیں۔ کدی کوئی انگریز یا باہر لے تے ایتھوں دی ثقافت نوں اپناون دا جتن نہیں کردے فیر ایس کیوں اپنی ثقافت نوں چھڈ کے باہر جانا چاہندے آں۔ ساڈی دھرتی دنیا دی سب توں ودھ زرخیز دھرتی اے تے ساڈی ماں بولی پنجابی اپنے اندر ڈھیر امیر تارکھدی اے جیہڑی دو جیاں زباناں نوں اپنے اندر جذب کرن دی صلاحیت وی رکھدی اے۔

جے انسانی حیاتی دے ارتقائی سفر دی تاریخ دا مطالعہ کیتا جاوے تاں بندے دے دھرتی اُتے پیر رکھن دے نال ای اوہنوں اپنے احساسات تے وچار دو جیاں نال سانجھے کرن لئی اک پاسے زبان دی لوڑ پئی تے دوجے پاسے ڈھڈ بھرن لئی ان پانی دا جتن کرنا پیا۔ پہلے اوہدیاں لوڑاں گھٹ سن جس پاروں اوہا ذہن گھجھلاں دا شکار ہون توں بچیا رہیا۔ فیر جوں جوں ویلا لنگھدا گیا بندے نے اپنے شعور نوں اُچ ٹیسی تے اپڑایا تے اپنیاں لوڑاں نوں حدوں ودھ کر لیا جیہڑیاں اوہدے وسائل توں ودھ گئیاں تے معاشی مسئلے نے جنم لیا۔ ایس معاشی مسئلے نوں حل کرن دی بجائے زور آور لوکاں نے دولت تے اقتدار دی ہوس لئی عام لوکاں دا استحصال کرنا شروع کر دتا۔ اوہناں زرخیز دھرتیاں دے واسیاں دی سوچ تے وسائل اُتے قابض ہون لئی اوہنوں دے لوکاں کولوں اوہناں

دی ماں بولی تے کلہ کھوہن واسطے او بڑ بولیاں جبر نال رائج کیتاں۔ ایہو کجھ پنجاب نال ہو یا۔ ایتھوں دے لوکاں وچ طبقاتی وٹنوں جنم دتا گیا تے اخیر ساڈا سماج گراہے پے گیا۔ اجو کے دور وچ سانوں اپنے بالوں تے نوجوان نسل نوں پنجابی ادب نال روشناس کروان دی لوڑ اے تاں جے اخلاقی قدراں دی بنیاد اُتے ساڈا پنجابی سماج اُسرسکے۔ ساڈے صوفی شاعراں دی شاعری ہر دور اُتے صادق آوندی اے۔ جیویں شاہ حسین جدوں اپنے دور دے سماج وچ طبقاتی وٹن تے زور آوراں دی حکومت دیکھی تاں اوہناں معاشی مسئلے تے وٹن دی عینہہ اُتے اُسرن والے سماج نوں ٹھاکدیاں آکھیا:

لکھ کروڑ جیہناں دے جڑیا سو بھی جھوری جھوری
بھٹھ پئی تیری چٹی چادر چنگی فقیراں دی بھوری (11)

ایس کافی وچ لکھ کروڑ توں گل چھوہ کے بھوری تیک دے پنہ اندر حیاتی دے اصل مقصد نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ فقیراں دی بھوری حقیقت وچ محبت، بھائی چارے تے اک دو بے نال وٹن کھاون دا ڈھنگ دس دی اے۔ سانجھ حیاتی اے جدکہ اسانجھ طبقاتی وٹنوں جنم دیندی اے۔ نجم حسین سید لکھدے نیں:

”اسانجھی مل لوکاں نوں اُچیاں تے جھکیاں میلاں وچ وٹن دیندی ہے۔ اُج میلی زروال بن ویندے ہن۔ اوہناں دے ہتھ نال ناواں، وست ورتا تے حکم حکومت ہوندا ہے۔ پین میلی مٹتی تے کامے ہوندے ہن تے اپنی محنت راہیں اُج میلیاں دے کوٹھے بھر کے اپنے جیون دا چارہ کریندے ہن۔ جے بندہ ایس میل بندی وچ لہھی جاے نوں حق جانے رب دی رضا آکھے تے سمجھو اوہ ماپیاں دی جو ہے راضی ہے۔ دیہوں دینہہ اوہدی سرت کھنجدی جاوونی ہے ست مگدا جاوونا ہے۔ اوہ بے تھوہا تے لائی لگ ہے تے اوڑک اوہنے مٹی دی مورت بن جاوونا ہے۔ اتے جے بندہ ایس میل بندی وچ لہھی جاے توں نابہ تھیوے، اے جاے نوں میل بندی دیاں راکھیاں نال لڑن لئی مورچہ سمجھے تے اوہدا آندری ودھیرے ساودان ہوندا ہے۔ ہاں اوہدی وچ دمودم چانن لگدا ہے تے اوہدے ست دا کوئی انت نہیں رہندا۔“ (12)

دولت دا جوڑن سماج وچ طبقاتی وٹن تے پاڑے پواندا اے۔ جے اج دے جدید دور اندر ایس کافی نوں دیکھیا جاوے تاں دینیاں دی صورت وچ جڑی دولت کسے وی ملک دی معیشت نوں مضبوط نہیں کر سکدی جدکہ دولت دی گردش تے ہر امیر تے غریب دے ہتھوں لنگھن والا پیسہ

سماج وچ مساوات دا کارن بن دا اے۔ جٹی چادر اندر ڈھیر دولت، ہنکار تے تکبر دا اکٹھ امیر تے
غریب وچ فرق نوں ودھاون دے نال نال غریب دی لکیر توں تھلے ون والے لوکاں دی گنتی نوں
وی ودھاوندا اے۔ شاہ حسین اجیہے نظام دے خلاف بغاوت کردے نیں:

جگ میں جیون تھوڑا، کون کرے بھجال:
کلیں دے گھوڑے ہستی مند، کلیں دا ہے دھن مال
کہاں گئے مٹا، کہاں گئے قاضی، کہاں گئے کٹک ہزار

ایہ دُنیا دن دوئے پیارے، ہر دم نام سمحال
کہے حسین فقیر سائیں دا، جھوٹھا سبھ بیوپار
(13)

شاہ حسین دی ایس کافی اندر اک پوری ریاست تے اوہدے ستوناں دی گل چھوہی گئی اے
جیہناں دی بنیاد اُتے ریاست چلدی اے۔ دولت تے گھوڑے (ذرائع آمدورفت) سماجی لوڑاں
نوں پورن لئی لوڑوند نیں ایسے طرحاں انسانی جیون عدل تے تقوی اُتے ٹورن لئی مٹاں تے قاضی دا
کردار اہم اے۔ شاہ حسین اتھے دین دی اصل روح نوں مسخ کرن والے مٹاں تے قاضی بارے گل
کیٹی اے جیہڑے عدل تے تقوی اُتے نہیں ٹر دے۔ ایسے طرح شاہ حسین اوہناں فوجاں تے لشکراں
نوں وی ٹھاکیا جیہڑے دو جیاں تے نمائیاں دیاں زمیناں اُتے قابض ہوتے جیہناں دو جیاں نوں
بیتا جانیاتے دولت دی اتہی وڈ پائی جس راہیں امیر امیر ہوندا گیا تے غریب غریب۔ ایس سارے
بیوپار نوں شاہ حسین جھوٹا آکھدے نیں۔ ساڈا سماج جیہڑا معاشی، مذہبی، سیاسی وڈیاں وچ وڈیا ہو یا
جیہنے انسانی جیون دے حُسن نوں مکا چھڈیا اے۔ ذات پات دے نظام تے دولت دے کجھ ہتھ وچ
کٹھا ہون پاروں عام لوکاں اوکڑاں بھوگدی اے۔

لیھے شاہ دیاں کافیاں وچ وی پنجابی زبان تے کلچر اپنے پورے جو بن اُتے ساہ لبیندا
نظریندا اے۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ اک پاسے پنجابی وسیب دیاں رسماں تے رواج دی گل کھتھ
ملدی اے تے دوجے پاسے پنجابیاں دی ہنرمندی سامنے آوندی اے۔ ونگی دے طور اُتے ایہ کافی
ویکھو:

کُریاں ہتھیں چھاپاں چھلے
آپو آپے نام سونے
سبتھا ہٹکا چاندی آکھو
کنگن چوڑا بائیں دا
سبھ اکو رنگ کپا ہیں دا

بھیڑاں بکریاں چارن والا
 اٹھ جھیاں دا کرے سنبھالا
 رُوڑی اُتے گدوں چارے
 اوہ بھی واگی گائیں دا
 سبھ آکو رنگ کپا ہیں دا (14)

بلھے شاہؒ ہوراں اپنی اُتلی کافی وچ عام لوکائی نوں سمجھاو لئی پنجاب دی اہم فصل کپاہ توں گل
 ٹوری اے تاں بے ذاتاں پاتاں دی ونڈ اُتے سماج وچ پاڑا پاون والے لوکاں نوں سدھے راہ ول
 ٹوریا جاسکے۔ اک کپاہ کئی طرح دیاں شکلاں بدلدی اے۔ تانے، پیٹے تے نلیاں وغیرہ سب اپنے
 دکھرے دکھرے ناواں اُتے فخر کردے نیں۔ کئی قسم دے کپڑے اکو سوتر توں بنائے جاندے نیں
 اوہناں دے رنگ بھانویں دکھو دکھرے ہون پر اوہناں دی کپاہ دارنگ مڈھ توں اکو ای اے۔
 بھانویں اوہ جوگی دا بھگوا لباس ہووے یاں کوئی ہور لباس۔ ایسے طرح کئی قسم دے زیور اکو ای چاندی
 توں بن دے نیں۔ بھیڑ بکریاں چران والا اوٹاں تے مچھاں نوں وی سنبھال سکدا اے تے روڑی
 اُتے کھوتے چران والا گاداں مچھاں دا چرواہا ہو سکدا اے سبھ داکم مال دی رکھیا کرنا اے۔ کافی دے
 آخیر اُتے بلھے شاہؒ آکھدے نیں کہ محبوب دی ذات نہ چکھو۔ اوہدی رضا وچ راضی رہو۔

بلھے شاہ دیاں کافیاں سانوں سماجی تے معاشی طور اُتے جین دا ڈھنگ ماں بولی راہیں
 دسدیاں نیں۔ دراصل بندہ اوہدوں ای سرچک کے جی سکدا اے جدوں اوہ اپنے مقال دا جانو
 ہووے۔ مقال دا جانو اوہو سکدا اے جیہڑا شعور دی کٹھالی وچ پک کے کندن وانگ مضبوط ہووے
 تے اپنی ماں بولی راہیں اپنے سماج نوں اخلاقی قدراں نال جانو کردائے۔ شاہ حسینؒ تے بلھے شاہؒ
 پنجاب دے اوہ اگھی سپوت نیں جیہہناں اپنی مزاحمتی سوچ دے دیوے بال کے اپنی ماں بولی
 راہیں پنجاب دی لوکائی نوں سانجھے سماج وچ جیون دا ڈھنگ دیا۔

پنجابی نرابول چال دی ای بولی نہیں سگوں لوکاں دے صدیاں توں ٹرے آوندے جیون
 دی کتھا اے جیہڑی سانوں ساڈے اصل نال جوڑدی اے پنجابی بولی دی ہوند نوں مننا اصولوں کامیاں
 دی ہوند نوں مننا اے۔ سانوں اپنی بولی نوں اوس داحق دوان لئی اپنے تعلیمی نظام وچ پنجابی ادب
 نوں مڈھلا درجہ دوانا پوے گا۔ پنجابی بولی تے ادب نوں پوری تھال دین نال ای ساڈے لوک
 کالونی گیری دی نفسیات توں بچ سکن گے تے اپنے کلچر اُتے فخر کر سکن گے۔ جنی دیر تیک ایسں اپنی
 بولی نوں سماجی تے معاشی پدھر اُتے اچھتتا نہیں دیویں گے ایہ مقصد حاصل نہیں ہو سکدا۔ پنجاب
 دے کامے لوکاں نوں اپنی سوچ، سمجھ تے جذبے دی سکت دوبارہ سنبھال لئی اپنی لسانی، ادبی تے

رہنمائی ہستی مننی تے منوانی چاہیدی اے۔

اجو کے حالات اندر لوڑ ایس گل دی اے پئی پنجابی وچ پڑھائی لکھائی نوں عام کیتا جاوے تے ایس نوں روزگار دے حصول تے سماج وچ آدر دا وسیلہ بنایا جاوے۔ ساڈے سماج دا ایہ نفسیاتی روگ بن دا جا رہیا اے پئی پنجاب دی ماں اپنے بالوں نال آدر دتے انگیزی وچ گل کرن وچ فخر محسوس کردی اے تے گھر وکے پنجابی لفظاں دی ورتوں نوں مکایا جا رہیا اے یعنی پنجابی زبان تے کلچر نوں مکایا جا رہیا اے۔ پنجابی بولی نوں جیوند رکھن لئی عام لوکائی نوں سماجی تے معاشی پدھر آتے اپنے آپ نوں منوان دی لوڑ اے۔ پنجابی تحریک دے سرگرم کارکنان دے نال نال ماں بولی نال محبت رکھن والے لوکاں نوں وی پنجابی بولی تے پنجابی ادب دے ودھائی کم کرنا چاہیدا اے۔ ایس مقصد لئی پنڈاں قصبیاں وچ رہندے لکھاریاں تے کلاکاراں نال میل ورتوں کر کے اک پاسے ادب دی بڑھوتری لئی کم کیتا جا سکدا اے تے دوجے پاسے پنجاب دے ہنرمنداں دے کمال نوں سلاہندے ہوئے پنجابی کلچر نوں وی بچایا جا سکدا اے۔ تعلیمی پدھر آتے سکولاں تے کالجوں دے اُستاداں نوں پنجابی بولی دے حقال بارے پڑھیاراں نوں جانکاری دینی چاہیدی اے تاں جے اوہ اگوں اپنے سماج وچ پنجابی بولی دی آدر تے مان لئی کم کر سکن۔ ایہدے نال ای اوہناں نوں ادبی سنگتوں اندر شمولیت کر کے اپنے نال دے لوکاں نال سانجھی پڑھائی تے ادبی لکھتاں راہیں بولی دے سکھن سکھاون دا آہر کرن دی لوڑ اے۔ پنجابی بولی، ادب تے کلچر دی بڑھوتری لئی پرکھ پڑچول دی ات لوڑ اے۔ ایس پڑچول وچ پنجابی بولی دی اصل تاریخ، لفظی، ورتوں اچارن روپاں، گرامری خاصیتاں دے گوہ نال مطالعے دی لوڑ اے تاں جے پنجابی املاء، زبان تے ادب دی امیرتا نوں ودھایا جا سکے۔ مقصود ثاقب اپنے مضمون ”پنجاب دیاں جڑھاں وچ تیل“ وچ لکھدے نیں:

”پنجابی قدرتی ہوند دی بولی اے۔ پورے پنجاب وچ جنی وی بولی ون سون اے (ص 159) اوہدی سانجھ داناں پنجابی اے پھیر ایہ نری پنجاب تائیں ای سوڑی نہیں ایہدیاں سانجھاں پاکستان دے ہورتاں صوبیاں نال وی گھنیاں تے ڈوگھیاں نیں۔ ایس سانگے ایہ پورا پاکستان اے۔ ایہدے وڈکیاں پاروں ای اتھے رنی وحدت دا جلوہ ہو یا اے۔ پنجابی نوں بچاون پورا پاکستان بچاون اے۔ پاکستان دی (چونہرہ صوبیاں دی لمی چوڑی) تواریخ تے رتھل ون سون نوں بچاون اے۔ ایس بچاء دی شکل اکو اک اے بنی جنی چھیتی ہووے پنجاب وچ پنجابی لاگو کیتی جاوے۔ بالوں دی مڈھی پڑھائی لکھائی دا وسیلہ تے پنجابی بنایا جاوے دفتری عدالتی ماملیاں وچ ایہدی پڑھت لکھت

چالو کیتی جاوے۔ صوبہ پدھر دے سرکاری اہکاراں تے افسراں نوں پنجابی پڑھن لکھن دی جاچ سکھائی جاوے، اوہناں دے پنجابی وچ امتحان لے لے جان تے لوکائی نوں کھل دتی جاوے کہ دفتری ماملیاں وچ پنجابی راہیں اپنی سنان۔ پنجاب نرا پنجابی راہیں ای پڑھیا لکھیا ہو سکدا اے۔ پنجابی بنا پڑھا لکھا پنجاب پنجابی تے پنجاب دوواں دی موت ہوئی۔“ (15)

مگدی گل بندیاں دی تعلیم دی بنیاد اوہناں دی ماں بولی وچ ہونی چاہیدی اے۔ کیوں بے پڑھائی اک ستابی نہیں سماجی عمل اے تے بندے دی رتھل تے تاریخ بندے دے علم دامڈھ اے۔ ایہو کارن اے پئی رتھل تے تاریخ دا نچوڑ بندے دی بولی وچوں لبھدا اے۔ سانوں اپنی ماں بولی پنجابی نوں بچاؤن واسطے عام لوکاں نال گل کھتھ کرن تے اوہناں اندر اپنی ماں بولی نوں بولن دا جذبہ پیدا کرن دی لوڑ اے۔ ایس توں اڈ پنجابی سوانی نوں اوہدی ماں بولی پنجابی دی اہمیت بارے جانو کرواں دی وی لوڑ اے کیوں بے ماں اپنی بولی بھل جاوے تاں اوہ اپنے آپ نوں نہیں سگوں نسلاں نوں گراہے پادیندی اے۔ ایہو کجھ اجوکے سے ساڈے پنجاب نال ہو رہیا اے۔ سانوں ایس ویلے جاگن تے اپنی ماں بولی نوں اوہدا حق دوان لئی گھروکے تے تعلیمی دونواں پدھراں آتے ایس دی اہمیت اگھیرن دی لوڑ اے۔ دُنیا دیاں ترقی یافتہ قوماں نے اپنی ماں بولی نوں اپنا کے ای ترقی کیتی اے تے ساڈی ترقی وی اپنی ماں بولی، ادب تے کلچر نوں سنبھال وچ اے۔ اے پنجاب دے لوکاں دا چت چیتا گواچا نہیں پر ہولی ہولی او بڑ بولی تے کلچر نوں اپنا کے گویا جارہیا اے ساڈی زبان محاورہ، کہانی، گاون، اکھان، راگ، راس جو اک پیڑھی پہلوں سی ہن نہیں ہے۔ ہیر کوئی پڑھدا اے نہ گاؤندا اے اگلی پیڑھی نوں یاد وی نہیں ہووے گی۔ جدوں کوئی قوم اپنی ماں بولی تے کلچر نوں بھلدی جاندی اے تاں اوہ اپنی ہوند تے اصل نوں وی بھل جاندی اے۔ سانوں اپنے پنجاب دی سماجی تے معاشی حیثیت نوں پکیاں پیڈھیاں راہواں آتے ٹورن لئی اک دو بے دے دکھ درد تے خشیاں نوں سانجھا کرنا چاہیدا اے تاں بے ساڈے پنجاب اندر خوشیاں امن تے محبت دے گیت اُنچ ای نظر آون، جو یں انگریز دے آون توں پہلوں پنجاب ہمد او سدا سی۔ ایس مقصد نوں حاصل کرن لئی سانوں اپنی بولی تے کلچر آتے مان کرن تے تم دی وڈیائی نوں منن دی لوڑ اے۔ تم تے ہنرمندی دی عظمت تے مختلف پیشیاں نوں اپناون پاروں نہ صرف پنجاب سگوں پورا ملک پاکستان معاشی طور آتے مضبوط ہووے گا۔

References:

- * Assistant Professor in Punjabi, Govt Islamia Graduate College Railway Road Lahore.
1. Nasar Rana, Dr. Maan Boli di Ahmiyat te Tehzeebi Kirdar (Mazmoon) mashmoola Chamahi: Laikh (Lahore, The Academics, Jild No.20, Shumara number 37, July-December 2023) 23
 2. Zubaida Mustafa (Mutarjam: Khalid Iqbal), Zaban te Zariya Taaleem (Lahore, Sanjh Publications, 2012) 10
 3. Maqsood Saqib, Maan Boli (Mazmoon) Mashmoola Monthly Puncham April May 2004, Bir, 6, Paraga 4-5, (Lahore, Shirkat Press, dooji Chap 2016) 19
 4. Saleem Khan Ghimi, Punjabi Zaban da Irtaqa (Lahore, Aziz Publishers, 1991) 90
 5. Muhammad Asaf Khan, Nik Suk tey Hor Nik Suk (Mazmoon da Majmoon), (Lahore, Pakistan Punjabi Adabi Board,) 180
 6. Dr. Nasar Rana, Maan Boli di Ahmiyat te Tehzeebi Kirdar (Mazmoon) mashmoola Chamahi: Laikh (Lahore, The Academics, Jild No.20, Shumara number 37, July-December 2023) 23
 7. Dr. Azhar Mehmood Chaudhary, Punjabi Zaban di Sarkarey Haisiyat (Mazmoon) Mashmoola Parveen Malik (Chon), Pakistani Zabana (Lahore, Pakistan Punjabi Adabi Board, 2012) 117
 8. Maqsood Saqib, Maan Boli, Monthly Puncham April May 2004, Bir, 6, Paraga 4-5, (Lahore, Shirkat Press, dooji Chap 2016) 12-13
 - 9- Muhammad Asif Khan (Sodhan Har), Akhya Baba Farid Ney (Lahore, Pakistan Punjabi Adabi Board, 2009) 160
 10. Najam Hussain Syed, Ab Ab Kar moyon (Mazmoon) Mashmoola Monthly Puncham April May 2004, Bir, 6, Paraga 4-5, (Lahore, Shirkat Press, dooji Chap 2016) 74-75
 - 11- Mohan Singh Dewana, Dr (Editor), M Habibullah Farooqi (Tarjma te Shra), Halat o Kafian Madhoo Lal Shah Hussain (Lahore, Malik Nazir Ahmad Proprietor Taj Book Dipo, seen Noon) 17

12. Najam Hussain Syed, Saran(Lahore, Suchait Kitab Ghar, 2007) 13
- 13- Saleem Akhtar(Maratba), Maye Ni Main Kinu Akhan(Lahore, Book Home, 2015)78
- 14 - Mohan Singh Dewana, Dr(Editor), M Habibullah Farooqi(Tarjma te Shra), Halat o Kafian Madhoo Lal Shah Hussain(Lahore, Malik Nazir Ahmad Proprietor Taj Book Dipo, seen Noon) 111-112
15. Hameed Ul Allah Shah Hashmi , Shara Kalam e Buleh Shah, (Jehlum , Book Corner, 2018) 223-224
- 16- Ibid 386
- 17- Asma Qadri, Dr. Rang Sooter(Lahore, Faculty Of Oriental Learning, Punjabi University, 2017)35
18. Muhammad Asif Khan(Sodhan Har), Akhya Khawja Ghulam Farid Ney(Lahore, Pakistan Punjabi Adabi Board, 2015)298-300
- 19- Maqsood Saqib, Punjab diyan jarran wich tail(Mazmoon) Mashmoola Monthly Puncham April May 2004, Bir,6, Paraga 4-5, (Lahore, Shirkat Press, dooji Chap 2016)160

☆
☆☆
پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق
عبدالرحمن خان

بھگتی لہر: تعارف، قسماں تے مُڈھ

Abstract:

Bhakti movement was a powerful phenomenon in history of Punjab. Unfortunately there was no authentic written reference in Shah Mukhi Punjabi which provides a comprehensive introduction of this dominant theoretical and religious movement of India. This article provides a brief sketch of this movement. Firstly it examines the root of the word "Bhakti". Secondly it provides some authentic and coherent definitions of Bhakti. Thirdly it introduces very shortly with the types of Bhakti. At the end of this article researchers make an attempt to know the origins of Bhakti movement. Collectively this article provides a comprehensive overview of Bhakti movement.

Keywords: Bhakti, Movement, effects, Sketch, Introduction, authentic, coherent, types, Origins, comprehensive.

بھگتی لفظ بارے تقریباً ساریاں سوجھواناں دی سہمتی اے کہ ایہ سنسکرت شبد ”بھج“ تے ایہدے نال اک چکھتیر (لاحقے) ”کتن“ نال مل کے بنیا اے۔ اس بارے ڈاکٹر شانتی دیوی انج جانکاری دیندیاں نیں:

”بھگتی شبد ’بھج سیوا‘م، دھاٹ سے ہے ’ستر یاں کتن‘ ہے۔ پانی کے اس ستر کے اُسار بھاوارتھک ’کتن‘ پر تپے لگنے سے نشپن ہوا ہے۔ جس کا ارتھ ہے سیوا۔ کتن پر تائے بھاو کے اترکت ادھکارن تھا کرن ارتھ میں بھی پریگت کتن پر تپے سے سدھ بھگتی شبد سادھنا بھگتی کو لکشت کرتا ہے۔“ 1

یعنی بھکتی شبد ”بھج“ تے ”کتن“ شبدیں دے میل نال بنیا اے جیہناں دا مطلب اے ’سیوا کرنا‘۔ جد کہ ایہدے دو بے معنے ’بھجن بھکتی‘ وی نیں۔ ڈاکٹر ریکھا شرما بھکتی شبد بارے کھوج کردیاں ہویاں اس نتیجے تے اپڑیاں نیں کہ:

”بھکتی شبد سنسکرت کی ’بھج سیوا‘یم‘ دھاٹ سے بنا ہے۔ پانچی ’ستریاں کتن‘ کے اُسار ’کتن‘ پر پیسے کے یوگ سے بنا ہے۔ ’بھجن بھکتی‘ بھیتے آئیا ات بھکت: ’بھجت آئیا ات بھکت‘ شبد کی ویت پتیاں کی جا سکتی ہیں۔ کچھ ودوانوں نے بھکتی شبد کی ویت پتی دو پرکار سے سویکار کی ہے، بھاو ویت پتی اور کرن ویت پتی۔ ایک بھاو ویت پتی سے تو ’بھجن منت‘ کارن سیہ ’بھگودا کارتا کھیہ بھکت، یہ ہے جس سے بھجن انت کرن بھگودا کارتا بھکت ارتھات ’پھل رُوپا بھکت‘ یہ ارتھ نکلتا ہے اور دوسری کارن ویت پتی (نتھا بھیتے سیوےتے۔ بھگودا مننتہ کران کریتے انیا) جس سے سیون ارتھات کا بھگودا کارنتہ کرن کیا جاتا ہے اُسے بھکتی کہتے ہیں۔ ارتھات سادھن یہ ارتھ بودھ ہوتا ہے۔۔۔ اور بھجتے، سیوے اور اُپاستے آدکوشاستروں میں پر یائے واچک کر یا پد سویکار کیا گیا ہے۔ اُسٹ، پر ماتما میں اننیہ اُتر اگ، سیوا۔ بھاو، گیان۔ دھیان، سمرن، منن، درشن، پوجن، آد سے ہی بھکتی نشپن ہوتی ہے۔“ 2

ہُن تک بھکتی شبدی معنویت نوں بھجن لئی سنسکرت گرامرتوں مدد لئی گئی اے۔ پر اس شبد

دے لُغوی معنیاں نوں ڈاکٹر چندر کور نے سادہ لفظاں وچ اُچ بیانیا اے کہ:

”بھکتی شبد سنسکرت بھاشا دی ’بھج‘ دھاٹو وچ ’کتن‘ پچھتیر جوڑ کے بنیا اے۔ بھج دھاٹو دے چار ارتھ ہن: ۱۔ بھجن اتے نام سمرن۔ ۲۔ سیوا۔ ۳۔ اُن راگ۔ ۴۔ وِ بھاجن۔ ایہناں وچوں پہلے تِن شبد لگ بھگ اکو ہی ارتھ دے بھاو دا بودھ کراؤندے ہن۔ پرنٹ (وِ بھاجن) کسے ہور ارتھ دا پرت پادک (مظہر) ہے۔ شبد اتے ارتھ دے آدھارتے اس دے ارتھ ہن ارادھنا، وشواس، سیوا تے سمرن کرنا۔ آدلوک وچ وی بھکتی دا ارتھ کسے پوجنیک (آدر جوگ) جاں مہاں پڑکھ (وڈے بندے) دے پرت شردھا بھاو نا وچ بہت ہے جیویں پتیاں گرو آد۔ کچھ شبد کوشاں وچ بھکتی دے پٹھاں لکھے ارتھ ملدے ہن۔ ۱۔ سیوا۔ ۲۔ ارادھنا۔ ۳۔ ایثور جاں پوجنیک وکتی دے پرت بہت زیادہ شردھا وِ بھاگ۔ ۴۔ وِ بھاگ ریکھا۔ ۵۔ روگ پرورت۔

۶۔ ورت۔ اک ہور کوش وچ بھگتی نوں استری لنگ (مونٹ) شہد بنا کے اوس دا ارتھ اتے رچنا اس پرکار کیتی گئی ہے۔ بھگ کتن اتے اوس دا ارتھ: ا۔ نیوجن۔ ۲۔ وکھریاں۔ ۳۔ ونڈ۔ ۴۔ بھاگ۔ ۵۔ اُنش۔ ۶۔ حصہ۔ ۷۔ اُپاسنا۔ ۸۔ شردھا۔ ۹۔ سیوا۔ ۱۰۔ سوامی۔ ۱۱۔ بھگتی۔ ہلایدھ دے اُنسار سیوا، و بھاگ، گون ورت، بھگتی، شردھا، و شیش، اشورے، پرائرکتی، اُپاسنا، پریشور و شپرم پریم۔ اُپر دتے اداہرنا توں سپشٹ ہے کہ شروعات وچ بھادری بھج دھاٹو دے اینکاں ارتھاں دے اُن سار بھگت اتے بھگتی دے وی اینکاں ارتھ سی۔ پر ہولی ہولی ایہ ارتھ شردھا پوروک پریم وچ کیندرت (مرکز، اکٹھے) ہوندے گئے۔ پالی وچ ’بھگتی‘ شہد ملدا ہے۔ جو اُپاسنا دے ارتھ وچ ہے۔ پراکرت وچ وی بھگتی شہد ہی ہے۔ شردھا اُپاسنا سیوا توں علاوہ کئی ہور ارتھ وی پراکرت کوش وچ ملدے ہن۔ ۱۔ سیوا۔ ۲۔ پئے۔ ۳۔ آدر۔ ۴۔ رچنا۔ ۵۔ اگاگر برتی و شیش۔ ۶۔ کلپنا اُپچار۔ ۶۔ پرکار بھید۔ ۷۔ وچھتی و شیش۔ ۸۔ اُن راگ۔ ۹۔ و بھاگ۔ ۱۰۔ اویڈو آد۔ پالی پراکرت وچ جو ارتھ اُپ لبھد ہن اوہناں توں ایہ نچت ہے کہ بھگتی دا شردھا پوروک ارتھ عیسیٰ پورڈ (قبل مسیح) توں کئی صدیاں پہلاں پرچلت ہو گیا سی۔“ 3

ڈاکٹر ریکھا شرماتے ڈاکٹر جتندر کور دیاں لکھتاں توں اک گل نتردی اے کہ، ڈاکٹر ریکھا شرماتے صرف آریائی لکھتاں تے آریائی زبان سنسکرت راہیں ہی بھگتی نوں سمجھن دا جتن کر رہی اے۔ جد کہ ڈاکٹر جتندر کور دی نوکلکتا ایہ ہے کہ اوہ آریائی ادب دے نال نال دیسی بولیاں تے دیسی ادب دی اہمیت توں وی انکار نہیں کردی۔ ایہ گل اوہناں دیاں لکھتاں وچوں بار بار نظریں آوندی اے۔ ایہناں دوہاں (آریائی تے دیسی) سوچاں وچ فرق نظر یے تے عمل دا اے۔ سنسکرت وچ بھگتی دے معنی علم، مراقبہ، ذکر، اعتقاد، مشاہدہ، بندگی، ورگے نظریاتی نوعیت دے نیں۔ ایہ ارتھ پالی یاں دوسریاں لوک زبانوں وچ وی پرچلت نیں پر ایہناں دے نال نال لوک بولیاں وچ بھگتی دے معنی عملی زندگی نال بہتے جڑے ہوئے نیں۔ ایہناں دوہاں آریائی تے دیسی یاں دراوڑی وچار دھاراواں وچ فرق کیسی؟ ایہ جانکاری سانوں بھگتی لہر دے ارتقاء نوں جانن توں بعد ملے گی لیکن اتھے ایہ دسنا ضروری اے کہ آریائی بھگتی صرف اور صرف ایشور وچ لبین ہوون دی پریرنا دیندی اے۔ اس مقصد نوں پورن لئی کئی قسم دے نفسیاتی، روحانی یاں کہہ لو کہ داخلی قسم دے تجربے کیتے تے کردائے جانندے نیں۔ ایہ تجربے تہذیبی پدھرتے سکون پہنچاندے ہون گے لیکن سماج

اُتے ایہناں دا کوئی مثبت اثر نظر آوے اس بارے کجھ آکھیا نہیں جاسکدا۔ ایہناں داغلی تجریاں تے غیر مابعدالطبعی محشاں ہی کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ جد کہ لوک بھگتی دی بُنیاد سماج سدھارا اے۔ لوک ریت جیہدی نینہہ دراوڑی وسیب اے، ایہدے وچ بھگتی اک پاسے رزق وسیلیاں دی سانجھی ونڈ اے تے دوجے پاسے سماج دے رُو لے وچ ہر جی دا اپنا اپنا حصہ پاون اے۔ اس دوڑ وچ ایٹھور نوں اُکا اکھوں پرکھیاں کرن دی روا نہیں۔ ایہناں دوہاں وچار دھاراواں نوں سمجھن لئی دو بھگتاں دے ناں لئے جاسکدے نیں۔ شکر اچار یہ تے گرو نانک۔ شکر اچار یہ نوں آریائی بھگتی دا آگ کو کہیا جاسکدا اے۔ کیوں کہ اوہ اپنے علم، روحانی تجربے تے اپنے فلسفیانہ نظام نوں فردی داخلیت دی تسکین لئی ہی ورتدا اے۔ جیہدا انت دُنیا نوں چھڈن، دُنیاوی کاروباراں توں اکھاں میٹن تے دُنیا نوں مندا سمجھن اے۔ جد کہ بابے نانک کول ۱۔ کرت۔ ۲۔ کیرتن۔ ۳۔ ونڈ چھکن دا اک اچہا پریکٹیکل پر بندھ اے جیہدا منکھ دی انفرادی تے اجتماعی لوڑاں نوں سچے ڈھنگ نال پُوردا اے۔

بھگتی شبد دے ارتھاں نوں جانن توں بعد بہتر ہے کہ بھگتی دیاں کجھ اہم تعریفاں نوں دی جان لیا جاوے۔ اس ضمن وچ ڈاکٹر ریکھا شرمانے پاتھلی درشن وچوں بھگتی دی ایہ تعریف دتی اے کہ:

”بھگتی وہ ہے جس میں اندریہ بھوگا دک سمپورن پھلا کا نکتاؤں (ساریاں سدھراں) کا تیاگ کر کے سب اُس پر مگرو پر ماتما کو سمرپت کر دیئے جاتے ہیں۔“⁴

بھگوت گیتا وچ کرشن بھگتی دی تعریف انج کردا اے کہ:

”مہاتما جن رتیہ زرنتر میرا (پر بھ کا) کیرتن کرتے ہوئے نثر چنے پُوروک چیشٹا کرتے ہوئے تنھا پر نام کرتے ہوئے بھگتی بھاو سے زرنتر میری آرادھنا کرتے ہیں۔ اس پر کار کی گئی آرادھنا ہی بھگتی کہلاتی ہے۔ 5‘ نار د پنچ اتر میں بھی بھگتی کو سپشٹ روپ میں پر بھاشت کیا گیا ہے سدسار بھگوان کے سروا پا دھ، ورنمٹ سوروپ کوت پر ہو کر (ارتھات انیہ بھاو سے) سمست اندریوں اور من کے دوارا سیون کرنا ہی بھگتی ہے۔“⁶

بھگوت گیتا توں بعد شکر اچار یہ نے بھگتی دی عقلی بُنیاداں تے اُساری لئی ویداں تے اُپنشاں ول دھیان دتا اس لئی بھگتی نوں سمجھن لئی شکر اچار یہ دیاں لکھتاں ول گوہ کرنا بہت ضروری اے۔ شکر اچار یہ توں بھگتی لہرنوں سب توں ودھ متاثر کرن والی شخصیت بھگت کبیر دی اے۔ اوہناں دی رائے وی بھگتی نوں سمجھن لئی بہت ضروری اے۔ ایہناں دوہاں دی رائے نال ڈاکٹر ریکھا شرمانج

جان پچھان کرو اندیاں نیں کہ:

”شری شنکرا چاریہ نے ”شیوانندل ہری“ میں بھکتی کی انیہ ڈھنگ سے پر بھاشا (تعریف) کرتے ہوئے اُسے بھگوان کے پرت ایک مانسک ورتِ کنوا کر یا بتلایا ہے۔“ سنت کبیر نے بھگتی کو بہو مولیہ وستر مانا ہے جس میں پاپ رُوپی میل نہیں چھپ سکتی اور بھگتی سادھنا ایسا کمبل ہے جسے جہاں چاہے بچھایا جاسکتا ہے۔ دوسرے شبدوں میں بھگود بھجن جیو کے سمت اوگنوں کونشٹ کر دیتا ہے۔ اور بھجن چاہے کسی بھی اوستھا تھوا (یعنی) کال میں کیا جائے وہ جیو کے کشنوں کا نوارن اوشیہ ہی کرتا ہے۔ اسی سندربھ میں کبیر کا یہ دوہا درشٹ وئے ہے: بھگتی ہزاری کپڑا، تائے مل نہ سائی۔ سائت کالی کاملی، بھاوے تہاں وچھائی۔“ 7

ڈاکٹر ریکھا شرما موجب ایہناں چونویاں تعریفاں تے گوہ کر کے ایہ آکھیا جاسکدا اے کہ بھگتی ہندوستانی وسیب دامول تے اے۔ کیوں کہ ایہو ہی نجات پراپت کرن دا بھروسے جوگ، سوکھا تے آسانی نال ملن والا راہ اے۔ پر ماتالی بے حد پریم، چاہت، شبد، کرم تے فنا دا جذبہ ہی بھگتی اے۔ یعنی بھگتی اجیہی بیڑی اے جیہدے تے سوار ہو کے بھگت اپنی ذات دے ساگر نوں پار کر کے جیون دا اصل مقصد یعنی نجات حاصل کر سکدا اے۔ بھگتی دیاں کئی قسماں نیں ایہناں وچوں نو قسماں ایہ نیں:

”۱۔ سَرَوَن بھگتی۔ ۲۔ کیرتن بھگتی۔ ۳۔ سمرن۔ ۴۔ پادسیوا۔ ۵۔ ارچن

(اُستت)۔ ۶۔ وندن۔ ۷۔ داس بھگتی۔ ۸۔ سکھیا بھگتی۔ ۹۔ آتم نویدن۔“ 8

ایہناں قسماں توں علاوہ وی کچھ قسماں نیں جیہناں دا ویروا اُنچ اے کہ:

زِرگن بھگتی:

”زِرگن بھگتی میں ایشٹ دیو کا سُرُوپ بھی زِرگن زِر آکار، اگم، اگوچر، اچنتیے، اَن

ورچنتیے، اننت، ترکنا تیت، زروشیش، زرنجن، اندریا تیت، سروا تیت اتیادی مانا

جاتا ہے۔“ 9

یعنی ”زِرگن بھگتی وچ ایشور نوں زِرگن (سارے گناں توں پاک)، زِر آکار (بغیر کسی آکار دے)، اگم

(غیر متحرک) اگوچر (اوہ ہوند جیہنوں اسیں اپنیاں اندریاں (حساں) راہیں محسوس نہ کر سکتے، اچنتیہ

(ساڈی سوچ وچ نہ آسکن والا)، اَن ورتنتیے (اوہ ہستی جیہنوں لفظاں راہیں بیان نہ کیتا جاسکدا

ہوئے، اننت (لامحدود)، ترگنا تیت (یعنی ایسی ہستی جس وچ تنو، جس تے تم دے تنوں گن ملدے ہوں) نریش (جیہدا ہمیشہ توں اک ہی روپ رہوے) نرنجن (جیہدا کوئی رنگ نہ ہووے) اندریا تیت (یعنی اوہ ہستی جیہڑی حساں راہیں سمجھ وچ نہ آسکے) وغیرہ منیا جاندا اے۔“

زرگن بھگتی دامول وچارا یہ ہے کہ ایشور یا برہم نوں زرگن ہی منیا جاوے یعنی اوہدے جیہا کوئی وی نہیں۔ ایہناں وچاراں پاروں ہی زرگنی بھگت مورتی پوجا دی ننڈیا کردے نیں۔ اجھے بھگتاں وچ بھگت کبیر، رائے داس، داؤد دیال تے گرونانک جیہ بھگت شامل نیں۔ جیہناں نے مورتی پوجا دے خلاف آواز چکی۔ ایہناں نے اپنی زرگن بھگتی دیاں نیہناں ویداں تے بھگوت گیتا دیاں شلوکاں تے اُساریاں۔ اوہناں نے زرگن بھگتی نوں عام کرن لئی ایہ کیتا کہ سنسکرت وچ لکھے وچاراں نوں لوک بولی تے لوک رنگ وچ پیش کیتا جس نال لوکاں وچ ایہ سوچ عام ہوگئی۔

سگن بھگتی:

سگن بھگتی دی تعریف ڈاکٹر ریکھا پانڈے نے انج کیتی اے کہ:

بھگتی کی اس دھارا میں اُپاسیہ ارتھات اشٹ دیوکوسا کار، سگن، پرکٹ، پرتیکش
سُو رُوپ میں پرتشٹھت مان کر موش پٹو کیرتن، بھجن، ورتا نٹھان، دان، پُنیہ،

جب، تپ، وندن، سننت ایتاؤ کے مادھیم سے رجھایا جاتا ہے۔“¹⁰

یعنی بھگتی دی اس قسم وچ بھگت ایشور نوں مجسم، موصوف، ظاہر، واضح، بھروسے جوگ (جیہنوں حساں وی محسوس کر سکن) من کے، نجات لئی اوہدا نام چے، روزے رکھے تے ہور جب تپ دیاں ریتاں رسماں راہیں اوہنوں رجھائے۔ رامائن، مہا بھارت، شرمید بھگوت گیتا، رام چرترا ماس، سورساگر وغیرہ سگن بھگتی دیاں اہم کتاباں نیں۔

ہندوستان وچ شروع توں ہی ایشوریاں بھگوان نال اک اُچھا ساک بناون دی سدھر پائی جاندی اے۔ اس سدھرنوں پورن لئی کہیا جاندا اے کہ اوہدے نال شُدھ پریم تد ہووے گا جدوں منکھ دنیا داری دے جھیلے چھڈ کے کسے ون وچ جاوے تے رام رام یاں رب رب ہی کردا رہوے۔ اوہدے من وچ دنیا دی کوئی سوچ کوئی لالچ نہ آوے۔ ایہ سارے دا سارا نظام اوہیو رُہبانیت والا نظام اے جس وچ راہب لوک رب دے پریم وچ ڈب کے اوہدی بھال لئی دناں وچ جا ڈیرے لاندے سن۔ اوہ نہ صرف آپ دنیا توں نفرت کردے سن بلکہ اپنے منن والیاں نوں وی دنیا توں دور کردے سن۔ ایہو وچار ہندوستان دے راہباں یاں کہہ لو بھگتاں داسی۔ پر اس سب دے باوجود بھگتی لہرول جے اسیں گوہ کریئے تاں سانوں تیرہویں، چودھویں، پندرہویں تے سولہویں صدی

وچ اچھے بھگت نظر آوندے نیں جیہناں نے ہندوستان وچ بھگتی مارگ نوں اک سماجی انقلاب دا روپ دتا۔ اوہ کیہڑیاں لوڑاں، کیہڑیاں منگاں تے کیہڑے حالات سن جیہناں پاروں بھگتی مارگ جیہڑا کہ اک سدھا سادھا جیہا داخلی جذبہ اتنے وڈے انقلاب داروپ دھار گیا جس نے مغل حکومت نوں چیلنج کیتا۔ بھگتی پورے سماج وچ اُتھل لیون دا کارن کیوں بنی؟ اس سوال دا جواب لبھن لئی سانوں بھگتی وچار دھارا دا مُڈھ لبھنا پئے گا۔ پر اس سلسلے وچ اوکڑا ایہ آوندی اے کہ بھگتی دے مُڈھ بارے سوجھواناں دی کوئی سہمتی نہیں اے۔ بھگتی دے مُڈھ بارے مختلف راواں پائیاں جانیاں نیں۔ کجھ لوکاں دا مننا اے کہ بھگتی عیسائیت توں متاثر اک رویہ سی ایہناں لوکاں وچ زیادہ تر مستشرقین شامل نیں۔ اس رائے نوں ڈاکٹر راجن وے لگر نے انج بیانیہ اے کہ

”پاشچاتیہ ودوانوں (مستشرقی سوجھوان) نے بھارتیہ دھرم سادھنا میں بھگتی کے اُدے سندر بھ میں پاشچاتیہ ودوانوں ویور، کیتھ، گریرسن تنھا ولسن آد نے بھگتی کو عیسائی دھرم کی دین بتایا ہے۔ گریرسن کا کہنا ہے کہ عیسیٰ کی دوسری تیسری شتی (صدی) میں کچھ عیسائی مدراس آ کر بسے تھے۔ جن کے پر بھوا سے بھگتی کا

وِکاس ہوا۔“ 11

کجھ لوکاں دا مننا اے کہ بھگتی اسلام توں متاثر اک فکری تے سماجی لہری سی۔ اوہناں دا مننا اے کہ اسلام دے مساوات والے نظام پاروں ہندوستان دے بہت سارے دلت لوک اسلام قبول کرن لگے تاں اوس سے دے ہندو سوجھواناں نے اسلام دا مقابلہ کرن لئی جات پات دے نظام دے خلاف نفرت دا اظہار کیتا تا کہ مقامی لوک ہندومت نوں نہ چھڈن۔ اس ضمن وچ ڈاکٹر ریکھا پانڈے انج جانکاری دیندیاں نیں کہ:

“As the ascent of Islam in India coincided with the flowering of the Bhakti movement, the other historians argue that Bhakti movement was largely inspired by Islamic Ideology. To Tarachand the principal of universal brotherhood and human equality which the Bhakti saints advocated had its parallel in Sufi thought. Yusuf Hussain looks upon the Bhakti movement as one which can easily be divided into two distinct periods the first from the time of the Bhagwata Gita to the 13th century, when Bhakti was an individual sentiment and second period from 13th to

16th centuries, when as a result of the of the contact with Islam, it got transformed into a doctrine and a cult. He refers to this movement as reformation of Hinduism, where the concept of the personalized God and simplicity of faith of Islam had a special appeal.” 12

کچھ لوگ ایہنوں آریاواں نال جوڑدے نیں تے ایہدے ثبوت وچ آریاواں دیاں مذہبی کتاباں یعنی ویداں، نوں پیش کردے نیں۔ اس مت دے سوجھوان ویداں، اُپنشدیاں، برہمنہ تے آریکاں جیہاں گرنہاں وچوں شلوک بطور سند لیاوندے نیں تے ایہ ثابت کرنا چاہندے نیں کہ بھکتی آریائی مذہب دی ہی اک شاخ اے۔ جیویں کہ ڈاکٹر پریانکا شرما واستوانے لکھیا اے کہ:

“The origin of the idea of Bhakti has been traced from Vedic literature. The word Bhakti does not occur in Rigveda, but there are references to ardent devotion to Gods: Indra and Varuna.(All my thoughts, seeking happiness, extol Indra, longing for him; they embrace him as wives embrace a fair young bridegroom, him the divine giver of gifts, that he may help me)”13

بھکتی نوں آریاواں دی کاڈھ منن والیاں وچوں ڈاکٹر کرن سنہمہ انج لکھدیاں نیں کہ:

”کرم کانڈ اور گیان کانڈ کی بھکتی ہی بھکتی کانڈ کی بھی سکتی پرارنجھ سے ہی چلی آرہی ہے۔ کنٹ بھکتی کانڈ کو پر تھک روپ سے نزدشت نہیں کیا گیا۔۔۔ بھکتی کا پر یوگ بھلے ہی منتر بھاگ دُش پر اپیہ (نہیں ملدا) ہو کنٹ بھکتی کے

و شتے تو ملتے ہیں۔“14

یعنی کرم کانڈ تے گیان کانڈ وانگ ہی بھکتی کانڈ وی مُڈھوں ہی پرچلت اے پر بھکتی کانڈ نوں ویروے نال پیش نہیں کیتا گیا۔ اس لئی بھکتی دے منتر بھاویں ویداں وچوں نہیں ملدے فیروہی اس موضوع دے نشان تے ملدے نیں اس توں علاوہ وی کئی اقتباسات پیش کیتے جاسکدے نیں جیہناں وچ بھارتی کھوجکاراں نے بھکتی دا مول سوما ویداں نوں ہی ثابت کرن دا پورا جتن کیتا اے۔ کچھ لوکاں دا مننا اے کہ بھکتی دیاں تینہاں دراوڑی وسیب اُتے اُسریاں ہوئیاں نیں۔ اوہ ایہ وی کہندے نیں کہ دراوڑی بھکتی دی جڑھ تے دراوڑی وسیب اے، لیکن آریاواں، مسلماناں تے عیسائیاں دے آون نال بھکتی لہر دا گھیرا فکری تے عملی طور تے موکلا ہوندا گیا۔ اس ضمن وچ سریمد

بھاگوت پُران دا اک سنسکرت شلوک دیکھو:

”اُچھین دراوڑے ساہس وِردھ کرن ٹھکے گتا

کو چشمو چن مہاراشٹر گُجرے چیرن تا گتا“ 15

یعنی بھگتی دراوڑ دیس وچ جمی پئی، گجرات اتے مہاراشٹر وچ ایہ فیر بڑھی ہوگئی کیوں کہ اتھے دیاں لوکاں نے بھگتی نوں کوئی اُچھینا نہ دتی۔ تے جدوں ایہ وِردھ اورن پہنچی اس ویلے ایہ مُڑ جوان ہوئی۔ اس نال ہی ملدا جلد اہندی دا اک شلوک دیکھو:

”بھگتی دراوڑ اُچھی، لائے راما نند

پرگٹ رکیو کبیر نے، سپ دیپ نوکھنڈ“ 16

یعنی بھگتی دراوڑ دیس توں اُچھی تے ایہنوں راما نند لیاے، کبیر نے بھگتی نوں ملک دیاں

نواں حصیاں وچ اپڑایا۔ ایہناں شلوکاں بارے وچ اراج دتے گئے نیں کہ

”ڈاکٹر ستیندر بھگتی کا اُدے دراوڑوں سے مانتے ہوئے لکھتے ہیں ’بھگتی

دراوڑی اُچھی لائے راما نند‘۔ اس اُکتی کے اُسار بھگتی کا اُو بھارتو دراوڑوں میں

ہوا۔ اُکتی کرتا سمبھوت نہیں جانتا کہ وہ ان شبدوں پر کتنے گہرے ستیہ کو پرکٹ

کر رہا ہے۔ اُبھ پرائی سنہوت دکشن دیس سے ہی تھا، کٹھ جیسا سنکیت کیا

جا چکا ہے نئی پراگے اتہاسک کھوجوں سے یہ سدھ سا ہوتا ہے کہ بھگتی کا ممول

دراوڑوں میں ہے۔ اور دکشن کے دراوڑوں میں ہی نہیں، اُن کے مہان پور وچ

موہنجودڑو اور ہڑپہ کے دراوڑوں میں بھی ابھی سنسار کو جتنے بھی پرمان پر اپت

ہیں اُن سے یہ سدھ ہوتا ہے کہ موہنجودڑو اور ہڑپہ کے دراوڑ اتھوا دراتیہ

ایکیشور وادی (موحد) اُن کے ایشور کا نام شیو تھا۔ آریہ نے بھگتی کا بھاو دکشن

سے پر اپت کیا تھا۔ بھگتی کا پر ت پادن مہا بھارت اور گیتا میں ہوتا ہے۔ اُس

میں واس دیو کی اُپاسنا پدھتی کا ز پتن کیا گیا ہے، وہ بھگتی بھاونا کا پر اربھک

سروپ ہے۔“ 17

بھگتی دے مُڈھ بارے ڈاکٹر ستیندر دی رائے من جوگ اے۔ اج دے زمانے وچ ایہ

گو یڑ لانا مشکل اے کہ ہڑپہ تے موہنجودڑو دے وسیب جدوں اپنیاں سحراں تے سن اودوں اتھے

بھگتی دا کیہ روپ سی۔ لیکن ایہ ضرور نیا جاسکد اے کہ اوس سے دا ہرجی اپنے ایشور نال اپنے پریم

تے نینہہ دا اظہار ضرور کردا ہووے گا۔ ہُن اوس اظہار دا رنگ کیہ سی ایہ کھوج جوگ اے۔ پر ایہ گل

کپی اے کہ بھگتی دا ممول ایہو ایشور نال پریم والا جذبہ سی۔ اسے جذبے نوں ہنیا د بنا کے کجھ فلاسفراں

نے اپنے فلسفیانہ نظاماں دیاں نینہاں رکھیاں تے بعد وچ ایہناں نینہاں تے بھگتی لہر اُسری۔
 گوہ نال ویکھیا جاوے تاں ہندومت دی عینہہ وی موجود توتے ہڑپہ دے دیسی دھرماں
 تے ہی اُسری اے۔ جدوں آریا اتھے آئے تاں اوہ صرف اگ دی پوجا کردے سن۔ پر بعد وچ
 اوہناں دیسی لوکاں نوں مظاہر پرستی تے مورتی پوجا کردیاں ویکھیا تاں اوہ وی ایہو کرن لگے پر آگنی
 دیوی نوں اُچھ رہیا تے اے وی ہے۔ پر بعد وچ دیسی دیوتے یعنی ویشنوتے شیونوں آریاواں نے
 قبول کر لیا۔ ایٹھوں تک کہ اپنے آریائی دیوتا ”اندر“ نوں اس لئی غیر اہم قرار دتا کیوں کہ اک مٹھ
 موجب اوہنے کے راکھشی نال ویاہ رچایا سی۔ ایہ مٹھ اصل وچ دراوڑاں تے آریاواں دی کہانی
 اے۔ اوہ انج کہ جدوں آریا ہندوستان وچ آئے تاں اوہناں تقریباً پورے ہندوستان تے قبضہ کر
 لیا۔ لیکن دراوڑاں نے مقابلہ کیتا تے آریاواں نوں سندھ تے پنجاب توں کڈھ کے جمناتوں پارول
 سہت کردتا دو جے پاسے دھن دیاں دراوڑاں نے آریاواں نوں اپنے علاقے وچوں کڈھ دتا۔ اس
 ہارتوں بعد آریائی دیوتے ہار گئے تے دیسی دیوتیاں نوں ہی پروانیا جان لگا۔ اس دا اندازہ سانوں
 بھگتی دے مڈھ تے ٹور دی جانکاری حاصل کرن توں وی بعد وی ہوندا اے۔ بھگتی دے مڈھ
 بارے سبھ توں پُرانے لکھتی ثبوت وید نہیں چار ویداں رگ وید، اتھر وید، سام وید تے یجر وید وچوں
 سبھ توں پُرانا وید یعنی رگ وید پنجاب وچ لکھیا گیا۔ اس لئی کہیا جاسکدا اے کہ اس اُتے دراوڑی
 وسیب تے قدیم دراوڑی دھرم دا چوکھا اثر پیا ہووے گا۔

ویداں وچ شبد ”بھگتی“ دور دور تک نظر نہیں آوندا۔ پر اس دے باوجود کجھ ایجھے چنھ نظر
 آوندے ہن جیہناں نوں بھگتی دا مول مٹھا جاسکدا اے۔ جیویں کہ ویداں وچ مختلف دیویاں دیوتیاں
 نوں خوش کرن لئی وکھو وکھ یگیہ کرن دا حکم دتا گیا اے۔ یگیہ کرن اوس سے کافی مہنگا تے بعض دفعہ
 مشقت طلب کم ہوندا سی۔ لیکن لوگ اپنی شردھ تے بھگتی لئی ایہ سب کردے سن۔ ایہو بھگتی دا مول
 سی۔ اس توں علاوہ کجھ دیوی دیوتیاں نوں انساناں نال بڑی مہر کرن والا وکھایا گیا کئی دیوی دیوتیاں
 نوں انساناں دی مدد کردیاں وکھایا گیا سی۔ اس لئی ایجھے دیوی دیوتیاں نال انساناں دی عقیدت ہونا
 فطری سی۔ ویداں وچ کدھرے کدھرے اکائی واد (توحید) دے نشان وی ملدے نیں۔ جتھے اس
 کائنات نوں بناو نہار، سا مہنہار تے مٹا و نہار اک ایثور ہے۔ ایہ بھگتی دا اوہ تے ہے جیہدے کارن
 اگے چل کے وڈے وڈے سماجی اُتھل آونے سن۔ اس دور وچ بھگتی نوں نظریاتی پدھرتے وی
 مضبوطی دیون دی کوشش کیتی گئی اس لئی لفظ ”اوم“ نوں دیومتر دے روپ وچ پیش کیتا گیا۔ اس لفظ
 دا سمرن اوس سے دے بھگت لئی ضروری ہو گیا سی۔ ایہناں ساریاں گلاں بارے ڈاکٹر ریکھا شرما
 لکھدیاں نیں کہ:

”ویدک دور میں پراکرتک وستوؤں ایوم گھنٹاؤں کے مومل میں کسی دیوی دیوتا کو کلپت کر یگیہ اتھوا دھرم اُنشٹھان کیے جانے کے اُلکھ ملتے ہیں۔ ان یگیوں نتھا دھرم اُنشٹھانا تمک کریوں کے مومل میں شر دھا بھاو کی ودیا مانتا کے دوارا ہی بھگتی کا پُر دُ بھاو ہوا۔ سے کی پر ورتن شیل دھارا میں ویدوں میں کلپت ہُو دیو واد (انیک دیوتا وچار دھارا) کی پُر نِت پر م تنور وپی ایکیشور واد کے روپ میں سر و تر پر تشٹھا پت ہو گئی۔ ویدک رشیوں کا ایکیشور واد پر اکھنڈ وشواس تھا۔ رگ وید میں اُلکھ ہے کہ ایک ہی برہما کو بھن بھن نام تھا روپوں میں اُبھ ویکت ملی۔ اتھر وید میں بھی وِ بھن دیووں کو ایک دیو کے روپ میں سویکار کیا گیا ہے۔ اُلکھ ملتا ہے کہ ”مہان برہم ہی سوتا ہے دھاتا ایوم ودھاتا ہے، وہی وایو ہے وہی اَرِ یما ہے، وہی وَرَن ہے، وہی رُدر ہے، وہی مہادیو ہے۔ وہی اگنی ہے، وہی سُور یہ ہے نتھا وہی مہایم ہے۔“ اُبھ پرائی یہی ہے کہ جگت میں سر ویشور ہی سب کچھ ہے، ویدوں میں برہما کا یہی پرمان ملتا ہے۔“ 18

اتھر وید دے اس منتر توں ایہ گل سدھ ہو جاندی اے کہ ویداں وچ توحید دا اک انگ ملدا اے۔ ایہوانگ بعد وچ بھگتی لہر دی نینہہ بنیا۔ اسے نینہہ دی بُنیاد اُتے اُسریا منیا جاندا اے کہ بھگتی دامڈھ ویداں دی اکائی والی سوچ سی، پر پچھے گل ہو چکی کہ اکائی دی سوچ تے دراوڑی مذہب وچ وی پائی جاندی اے۔ ہندوستانی بھگتی وچار دھارا وچ ”اوم“ شبد دی ڈاڈھی اُچھتا اے۔ بھگت لوگ اپنی تپیا تے اپنی ذہنی ریاض لئی ایس شبد دا جپ کردے نیں۔ ایہ شبد ا ج تک دی بھگتی وچ اک اُچھ رکھدا اے۔ ایس شبد دی اہمیت تے پہلی وار سب توں پہلاں زور ویداں وچ ہی دتا گیا پر ویلے دی گزران دے نال نال ایس شبد تے بوہتا دھیان دتا جاوَن لگا۔ ایس شبد نوں اُچارن، ایہدے تے دھیان لاوَن تے ایہدی تاثیر وغیرہ تے باقاعدہ گرنٹھ لکھے گئے پر ایہ سب اس وجہ توں ہو یا کہ اس ”شبد“ دا جپ کرن دا سب توں پہلاں ویداں وچ ہی حکم دتا گیا۔ اس بارے سانوں انج جانکاری ملدی اے کہ:

”ویدوں میں ”اوم“ کو اَد (پہلا) شبد، برہما کا واچک ایوم پر میثور کا سر وشریشٹھ نام مانا ہے۔ پر نام سُو رُو پ سُر و تر پرت ییک سُنِت پُور و ”اوم“ کا سد بُو اُچارن کیا جاتا ہے۔ تر گنٹا نندی ”اوم“ ہی برہما کا ساکشات سُو رُو پ سویکارا گیا ہے۔“ 19

ویداں توں بعد اُنپنشاں وچ ایثور بارے کچھ نویاں بحثاں چھوہیاں گئیاں جیہناں اگے

چل کے بھگتی لہری پر سدھتا وچ اُچچا یوگ دان پایا جیویں کہ ایشورنوں ”ورن ایتیت“ یعنی ایسی ہستی جیہڑی وکھو وکھ ”ورناں“ یعنی ذاتاں پاتاں، رنگاں، دھرماں، نسلاں توں پاک ہووے، نیا گیا۔ ایہ اوہ نکتہ سی جس سماجی اُوج پنچ نوں مُکا ون لئی بھگتی لہرنوں اک نواں مُہاڑ دتا۔ انجے ای اوس سے دی اک اہم بحث ایشورنوں ”اَن وَرَ چَٹَئے“ یعنی اجیہی ہستی جیہڑی پوجا کرنا ممکن ہی نہیں تے نہ ہی اوہدی ہستی بیان کیتی جاسکدی اے۔ ایہ وچار اوس سے دے لو بھئی برہمنان دے ورو دھ بنایا گیا سی پر بعد وچ ایہ وچار بھگتاں نے اجیہا اپنایا کہ اوہ ہر قسم دی پوجا پاٹھ دے خلاف ہو گئے اوہناں نے بھگتی اسے نوں سمجھ لیا کہ دل مایا دے لو بھ توں پوتر ہووے، ہر دم ایشور دا دھیان کیتا جاوے تے ایشور دا نام ہر دم زبان تے ہووے ایہو بھگتی اے تے ایہو عبادت نہ کہ کٹر پتھیاں وانگ تیرتھاں تے مندران وچ جا کے عجیب و غریب حرکتاں کیتیاں جاون تے اوہناں نوں پوجا سمجھیا جاوے۔ اس بارے ڈاکٹر ریکھا شرما لکھدیاں نیں کہ:

”سنت کو یوں کے اُن بھوت پرک رہیہ واد (سریت۔ بھیت واد)
 کوکد اچت (شاید) اُپنشدوں سے ہی پریرنا پراپت ہوئی کہ ایشور گونگے
 کیری شرک رکھائے اور مُسکائے کی بھانت (طرح) ورن ایتیت ایوم ”اَن
 وَرَ چَٹَئے“ ہے۔“ 20

یعنی سنتاں تے بھگتاں دی شاعری نے شاید اُپنشدوں دے ہی ادھیاتم واد (تصوف) توں ہی پریرنا لئی جیہناں دا مناسی کہ ایشور اک اجیہے گونگے وانگ اے جیہڑا آپے شکر کیر کے مُسکان دے نال نال کھاوی رہیا اے، دی مثال وانگ اوہ سب لئی برابر تے ناقابل بیان حقیقت اے۔

اُپنشدوں توں بعد اوہ زمانہ آیا جس وچ ہندوستان توں آریاواں دی مل ڈھلی ہوئی۔ اس سے وچ آریاواں دی پکڑ بس اُتر پردیش دے گنگا جمنہ دو آب تے مدھیہ پردیش دے کچھ علاقیاں تے پکی رہی۔ باقی علاقیاں تے دراوڑاں نے فیر اپنا قبضہ کر لیا۔ اس دور وچ اک پاسے لوک دھرم جیہنوں دراوڑی دھرم وی کہیا جاسکدا اے، اوہ برہمن مت یاں آریہ مت تے بھاڑو ہویا۔ اوہ اس طرح کے ویداں دے جیہڑے اہم تے وڈے دیوتے سن اوہناں دی اہمیت ہن گھٹ گئی کیوں کہ اوہ ہن ہاری ہوئی قوم دے دیوتے سن۔ اندر دیوتا جیہڑا کہ آریاں موجب ساریاں دیوتیاں دا راجا سی اوہ ہن اک دراوڑی دیوی دا عاشق ہو کے اپنی مریدا گنوا بیٹھاسی۔ ہن اودا آدر خود آریہ وی نہیں سن کردے۔ دوجی پاسے ویداں توں باہر اک دیوتا جیہدا ناں شیو رکھیا گیا اوہ پردھان ہو گیا۔ شیو جیہنے آریاواں دی حکومت نوں اپنے کرو دھ نال جڑھوں پُٹ دتا سی ہن اوہ کائنات نوں نیست و

نابود کرن والی ہستی دے طور تے من لیا گیا۔ پر دنیا نوں فنا کرن والی ہستی اوہدی راکھی نہیں ہو سکدی۔ اس اوکڑ دا اُپاء ایہ لہھیا گیا کہ ”ویشنو“ جیہڑا کہ ویداں موجب ”اندر“ نوں بچاون والا دیوتا سی ہُن اوہ کائنات دا راکھتے پریم روپی دیوتا بن کے اُبھریا۔ ایہدی اک وجہ ایہ وی ہو سکدی اے کہ باقی دیوتیاں دے مہاندرے ویداں وچ ملدے نیں جیہڑے کہ آریاواں نال ہی ملدے جلے رنگ ڈھنگ دے نظر آوندے نیں پر ویشنو دا مہاندرہ کسے وید وچ نہیں کیوں کہ اوہدا ذکر کرگ وید دیاں پنجوں مصرعیاں وچ ہی آیا اے اس توں علاوہ ہور کتے وی اوہدا ذکر وید ساہت وچ نہیں آندا۔ ایس گھاٹ دا فائدہ چُک کے دراوڑاں نے ویشنو نوں اپنے موجب اوتار دا روپ دتا۔ اس نال اوہناں ایہ وی خاص کردتا کہ دنیا دے اوکھے سسے تے ویشنو اوتار دے روپ وچ جنم لیندا رہے گا۔

دراوڑاں دے دوجے دور وچ پنجاب تے شو دراں دی حکومت قائم ہو گئی جیہدے چنھ سانوں رامائن تے مہا بھارت توں ملدے نیں۔ دوجی پاسے دکن دی سرحد توں لے کے سری لنکا تک شو دراں دی حکومت سی۔ ایہ گل کرن دا مقصد ایہ کہ اُپشداں توں بعد لکھے جاوے والے رزمیہ ساہت وچ اجیہے چنھ ملدے نیں جیہناں وچ آریاواں دے اُسارے مندریں دی تروٹ دے نشان ملدے نیں تے دھرم بھر شٹ ہون ورگے جملے ملدے نیں۔ اس سسے وچ اک پاسے شیو تے کالی دیوی نوں آریا دھرم نے قبول کر لیا تے دوجے پاسے دراوڑاں نے ویشنو نوں قبول کر لیا۔

اتھے آکے متحدہ ہندوستانی دھرم دے تن بھاگ ہوئے۔ (۱) ویشنومت (۲) شیومت (۳) تانترک مت جوگ پنتھی، ناتھ پنتھی تے سدھ پنتھی لوک شیو دی بھگتی کردے سن۔ رام پنتھی تے کرشن پنتھی اصل وچ ویشنو دی بھگتی کردے سن تے۔ تانتری لوک کالی دیوی دے بھگت سن۔ ایہ بھگتی خالص دھارمک پرکار دی سی۔ یعنی ہر بھگت اپنے اپنے دیوتا دا مندر بناند تے اوہدی پوجا کردا سی۔ اے تک بھگتی دا لفظ وی کسے خاص معنے وچ سامنے نہیں آیا۔ لیکن بھگوان نال اپنی اپنی شردھا دے نویں نویں طریقے تے اپنی اپنی سیہان دی دوڑ چھوہی جا چکی سی۔ ایہو اوہ سماں سی جس وچ ”پنج راتر آگم“ تے ”ویکھانسا آگم“ دی نینہہ رکھی گئی۔ ایہ آگم اصل وچ لوک دے دھارمک جذبیاں نوں پورن دا ڈھو سن۔ پر ہولی ہولی ایہناں دے سیاسی طاقت وی سمیٹی شروع کیتی۔ ایہناں بیتاں پنتھاں دے اک دوجے اُتے کئی پر بھاو پئے۔ اتھے صرف ویشنو بھگتی دی ہی گل کرنی ہے اس لئی ایہنوں سمجھن لئی سب توں بہتر لکھت راماین اے۔ جس وچ ہنومان، ویشنو دے اوتار ”رام“ دا بھگت اے۔ ہندومتھولوجی مطابق رام توں پہلاں وی ویشنو دے اوتار اس دنیا تے آچکے نیں۔ لیکن اوہناں دیاں متھاں تے کتھاواں ونوون پُراناں تے گرنتھاں وچ ملدیاں نیں۔ اوہناں تے مانوق الفطرت پر چھاویں بوہتے گھنے نیں تے نال ای اوہناں وچ موجودہ دُنیا دی تھاں اندر لوک دا تذکرہ بوہتا اے۔ ایہناں

کتھاواں وچ صرف واقعہ تے بوہتا زور دتا گیا اے لیکن ”بھگتی“ دے ارتقاء وچ کوئی نظری یا عملی حصہ نظر نہیں آوندا۔ لیکن رامائن اجیہی کہانی اے جس وچ لکھاری نے اپنے سے دی بھگتی بارے کافی جان پچھان کروائی اے۔

رامائن وچ ”رام“ نوں ویشنو دا اوتار منیا گیا۔ انج اوتار دا عقیدہ بھگتی لئی لازمی ہو گیا۔ ایہو عقیدہ اگے چل کے ”کرشن“ بھگتی دی نینہہ بنیا۔ اوتار دا عقیدہ بھگتی دے ”موکش“ دے عقیدے نال جڑیا ہویا اے۔ ہندو عقیدے مطابق ”سمپورن موکش“ ایہ ہے کہ منکھ، ایشور وچ لین ہو جاوے۔ ہُن ایشور وچ لین ہوون دی راہ اودوں لھے گی جدوں ایشور تک پہنچیا جاوے۔ ایشور کیوں کہ نرگن، نرائکار تے اکال اے اس لئی اوہدے تک پہنچنا ناممکن اے۔ ایہ ممکن تہ ہووے گا جد اوہدے اوس روپ تک بھگتی دے وسیلے نال پہنچیا جاوے جس روپ وچ اوہ اس دُنیا تے آیا۔ اس لئی بھگت لوک ”اوتار“ دی بھگتی کردے نیں کہ پہلاں اوہ اوتار وچ لین ہوون کیوں کہ اوتار کال تے آکار وچ ظاہر ہویا اے۔ اوس تک پہنچنا آسان اے۔ جیہڑا بھگت اپنی ”ہنو مئے“ بھلا کے اوتار تک پہنچ جاندا اے اوہ فیر ایشور دے نرگن، نرائکار تے اکالی روپ تک وی پہنچ سکدا اے۔ لہذا رامائن وچ رام نوں ویشنو دا اوتار منیا گیا اے۔ اس بارے ڈاکٹر ریکھا شرما رامائن دے حوالے نال لکھدی اے کہ:

”شریمد والمیکی رامائن میں شری رام چندر جی کو ساکشات پُورو برہم، پر ماتما

بھگوان ویشنو کا اوتار مانا گیا ہے۔“ 21

اوتار منن دا اک اخلاقی پہلو ایہ بنایا گیا کہ اوہدی شخصیت اخلاقی حوالے نال کافی حد تک آئیڈیل اے۔ رام، بے لوبھ اے، اپنکاری اے، اوس وچ کرودھ نہیں، اوہنوں دنیا داری تے راج پاٹ دی موہ نہیں، اوہ کام دا بھجاری نہیں اے۔ اسے کارن اوہنوں مریدا پر شتم دا ناں دتا گیا۔ ایہ اوہ گن سن جیہناں تے بھگتاں نے اخیر تک زور دتا۔ بھگتی دے ہر پنٹھ نے کام، کرودھ، موہ، ہنکار تے لوبھ دی نندیا کیتی۔ رام اس حوالے نال آئیڈیل اے۔ رام بھگتی دے شروع وچ بھگتاں نے رام دے سارے جیون وچوں بن باس والا روپ اپنایا۔

جیویں رامائن وچ رام نوں ویشنو دا اوتار منیا گیا اے اُنجے ای مہابھارت وچ کرشن نوں وی ویشو دا اوتار منیا گیا۔ رام تے کرشن وچکار وڈا فرق ایہ ہے کہ رام خود ”دکھ“ تھیلدا اے۔ مترئی ماں دا دکھ، ماں پیونوں چھڈن دا دکھ، سیتا نال بن باس کٹن دا دکھ، سیتا دی جدائی دا دکھ وغیرہ لیکن کرشن اس توں اُکا وکھرا اے۔ اوہنوں اپنا کوئی ذاتی دکھ نہیں اے بلکہ اوہ تے پانڈواں دی مدد کرن لئی آیا اے۔ ایس فرق نے کرشن نوں مدد کرن والا تے اوکھے ویلے تھ پھرن والا بنایا۔ مہابھارت وچ جدوں وی کسے نوں کوئی اوکھت بنی تاں اوہ کرشن نوں سد مار دے نیں اوہ بھادریں

دروپدی ہووے تے بھاویں بھیشم تے بھاویں اَزْجُن ہووے۔ ایہناں سبھناں نے اوکھے ویلے کرشن نوں یاد کیتا تے اوہناں دی اوکھ مک گئی۔ ایہ اوہ فلسفہ سی جیہڑا دُنیا دار انسان دی منگ سی۔ ایس توں پہلاں دی بھگتی روحانی سکون دا اُپرالاسی پرہن بھگتی دا اک دنیاوی تے مادی پہلو وی سامنے آیا۔ اس بارے ڈاکٹر ریکھا شرمانے مہا بھارت دے حوالے نال لکھیا اے کہ:

”دروپدی پورن اسہائے (بے مدد) ہووے کر پُربھ شری کرشن ہی کو پکارتی ہے۔۔۔ مہا بھارت میں پتاما بھیشم نے بھگوان شری کرشن کی نشکام بھاو سے دو بار سنّتِ آرادھنا کی۔۔۔ بھیشم نے بھگوان شری کرشن کو سرویا پک، ناراین، وِشْوَ ودھاتا، پراتن پُرش، برہمن، ویدایوم اور یگیہ کے رکشک آدناموں سے چپا ہے۔ ساتھ ہی بھگوان کے وِشْوَ وِراث سُوْرُوپ کا گُن گان بھی کیا ہے۔“ 22

اس توں علاوہ مہا بھارت دے اک اہم حصہ جیہنوں بھگوت گیتا آکھیا گیا اے۔ اس وچ اک پاسے ”اوم“ شبد دی اُچھتا دی گئی اے تے دوجی پاسے بھگتی دے دو نہہ وڈے دھڑے زرگن تے سنگن بھگتی بارے وچ وچار دے گئے نیں۔ بھگتی بارے اسے مہا بھارت دا اک اہم حصہ گیتا اے۔ گیتا نوں بھگتی دی مَول لکھت منیا جاندا اے۔ گیتا وچ کرشن کہندا اے کہ اوہ اپنے سبھناں دے دُکھ نوں مُکا ون لئی ہر یگ وچ اوتار لیندا اے تے لیندا رہوے گا۔ انج ہی اک ہور جگہ تے کرشن نے آکھیا کہ جد کوئی مینوں جیویں یاد کرے گا میں وی اوہنوں اُنج ای یاد کراں گا۔ اس بارے کارت کئے سنگھ لکھدے نیں کہ:

”گیتا میں بھگوان شری کرشن نے سویم کہا ہے کہ سجن پُرشوں کے دُکھ کا پرتران کرنے کیلئے وہ یگ یگ میں اوتار لیتے ہیں۔ بھگوان نے گیتا میں ایک سٹھان پر سویم کہا ہے کہ جو مجھے بھجتے (یاد) ہیں میں اُن کو ویسا ہی بھجتا ہوں۔“ 23

گیتا دے زمانے توں کجھ عرصہ بعد ہی ہندوستان وچ بُدھ مت تے جین مت ناں دے دو مذہب بڑی تیزی نال اُبھرے۔ ایہناں نے پورے ہندوستان دی سیاسی تے فکری دُنیا نوں ہی بدل کے رکھ دتا۔ ایہناں مذہباں دے وچاراں نے وی ہندوستانی بھگتی وچار دھارا نوں کافی متاثر کیتا۔ کسے زمانے وچ ایہ دو دھرم پورے ہندوستان دے دھرم بن گئے۔ ہندو دھرم تقریباً پورے ہندوستان وچوں مُکن والاسی۔ دیوی دیوتیاں دی تھاں تے بُدھ دیاں مُورتاں نے مل لئی، بھگتاں دی تھاں بُدھ بھکشاواں نے مل لئی۔ گل ایہ کہ بدھ مذہب وچ جو اس دُنیا نوں ساڈے حواس دا دھوکا سمجھدا اے۔ تے اس دنیا دی حقیقت نوں سمجھنا ہی اوہدے نزدیک حقیقت اے۔ ایس سمجھن دے عمل نوں اوہ شُنہ یا وجر کہندا اے۔ اسے اصول نوں بھگتی نے وی قبول کر لیا۔ بھگت وی اس دنیا نوں دھوکا

سمجھدے میں تے اس دنیا نوں سمجھن دی گل کردے نیں۔

بُدھ تے جین دھرم جتنی تیزی نال اُبھرے سن اُتتی ہی تیزی نال الوپ ہون لگ پئے۔ ایہناں دا مقابلہ شیو بھگتی تے ویشنو بھگتی نے کیتا سی۔ ہُن ایہ بھگتی ہی سی جس ایہناں دوہاں دھرموں نوں بالکل مُکاون دی ٹھان لئی۔ اس سلسلے وچ پہلا کم دکن دے الوار بھگتاں ولوں ہو یا اس بارے سانوں جانکاری اِنج ملدی اے کہ:

”دکن وچ شیواتے ویشنو نے مُڑ زور پھڑیا۔ ویشنو بھگتی نوں مُڑ سُر جیت کرن والیاں وچ دکن دے الوار بھگت مکھ ہن۔ بھگتی دے وکاس وچ الواراں دا استھان بہت ہی مہتو پورن ہے۔ گیتا اتے بھاگوت وچ جو وتھ ہے اوس نوں الواراں نے اپنی بھاون پورن بھگتی نال بھردتا ہے۔ ویشنومت وچ جو بھگتی دی اینی پر بلتا ہوئی، اوہ مکھ طور تے دراوڑاں دی دین منی جاندی ہے اوہ تملاں دا سماج سی۔ الوار بھگتاں نے اپنی بھاشا وچ سَنٹِٹ گیتاں دی رچنا کیتی جس وچ پر ماتما دے روپ اتے وڈیائی دا وزن ہے۔ دکن دی اس بھگتی پر نالی تے بھگتاں دا وی پر بھا وپیا۔“ 24

بھگتی دا مُول تے ایشور نال ہر انسان دا انفرادی عشق اے۔ اوہ عشق جیہڑا انسان نوں دنیا وچ چنگے کرم کرن دے نال نال ایشور دی عبادت کرن لئی اُبھاردا اے۔ بھگتی دیاں بنیادی طور تے دو قسماں نیں نرگن تے سگن۔ ایہناں توں علاوہ جیہڑیاں قسماں بارے گرنٹھ جانکاری دیندے نیں اوہ ایشور دی پوجا کرن دے مختلف طریقے نیں۔ بھگتی دے مُڈھ بارے وکھو دکھ راواں نیں۔ مسلمان لکھاریاں دا مننا اے کہ بھگتی؛ اسلام دی مساوات تے بھائی چارے والی وچار لیہہ توں متاثر ہو کے ہندوستانی رد عمل دے طور تے وجود وچ آئی سی۔ جد کہ یورپی سوجھواناں دا مننا اے کہ بھگتی؛ عیسائیت دے تیاگ تے پریم والی وچار لیہہ دا ہی اک روپ اے۔ آریہ ورت دا نعرہ لاون والے کٹر قوم پرستاں دا مننا اے کہ بھگتی دا مُڈھ آریاواں دے آون نال بچھا، ایہدے ثبوت وچ اوہ ویداں تے پُراناں دا سہارا لیندے نیں۔ ایہناں ساریاں راواں توں اڈ کجھ سوجھواناں بھگتی نوں قدیم دراوڑاں دی تہذیب نال جوڑدے نیں۔ اپنی گل نوں ثابت کرن لئی اوہ وی ویداں، پُراناں تے گرنٹھاں توں دلیلاں لیاوندے نیں۔ سب توں اہم دلیل ایہ کہ بھگتی لہرنوں فرد توں اجتماع، جی توں سماج دا رویہ بناون والے الوار دی دراوڑ دیس دے ہی واسی سن۔ پُر اتن بھگتی تے جدید دے درمیان الوار ہی پُل وانگ کھڑے نظر آوندے نیں۔ ایہو کارن اے کہ بھگتی دی تاریخ ایہناں الواراں توں ہی چھوہی جاندی اے۔

References:

- * Professor, Institute of Punjabi & Cultural Studies, University of the Punjab, Lahore
- ** Lecturer, Govt. Associate College (B) Rahwali, Gujranwala
- 1- Shanti Devi, Dr-Saam Vaid mein Bhakti (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, Aug 1997) 09
 - 2- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 93
 - 3- Jatinder Kour, Dr- Sikh Dharam Atey Bhagti Sangeet (Amritsar: Nanak Pustak Mala, 2008) 22
 - 4- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 94
 - 5- As Above
 - 6- As Above
 - 7- As Above 96
 - 8- Jatinder Kour, Dr- Sikh Dharam Atey Bhagti Sangeet (Amritsar: Nanak Pustak Mala, 2008) 32
 - 9- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 112
 - 10- As Above 112
 - 11- Rajan Vailukar, Dr-Hindi ka Itihas (Mumbai: University of Mumbai, 2010) 41
 - 12- Dr. Rekha Pandey- Journal of historical research- Vol#10-2000-DU-52
 - 13- PRIYANKA SRIVASTAVA-EVOLUTION OF BHAKTI MOVEMENT IN NORTHERN INDIA DURING 15 AND 16 CENTURY (ALIGARH: ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY 2013) 31
 - 14- Kiran Sinha, Dr-Shandalya Bhakti Sutr Evam Naarad Bhakti Sutr ka Tulnatmak Adhiyain (Ghazipur: Sannat kavittar university, 2011) 01
 - 15- PRIYANKA SRIVASTAVA-EVOLUTION OF BHAKTI MOVEMENT IN NORTHERN INDIA DURING 15 AND 16 CENTURY (ALIGARH: ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY 2013) 32
 - 16- Rajan Vailukar, Dr-Hindi ka Itihas (Mumbai: University of Mumbai, 2010) 41
 - 17- As Above-42
 - 18- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 99
 - 19- As Above-100

- 20- As Above-102
- 21- As Above-104
- 22- As Above-105
- 23- Kaart kay Sinha-Uttar Bhaarat Mein Bhakti Aandolan ka Vikaas Evam Parbhaav (Varnsai:Uday Partaap College,2006)13
- 24- Jatinder Kour,Dr- Sikh Dharam Atey Bhagti Sangeet (Amritsar: Nanak Pustak Mala,2008)37

☆ کرن شجاع
☆☆ ڈاکٹر شمیمہ تول

ظفر سیماب دی شاعری دا انقلابی تے عوامی پکھ

Abstract:

Where hunger, thirst & destitution be declared as inheritance for people. Elite consider it their disposal for every general and special facility. Laws contrasting for rich & poor. Where the government announces laws for their betterment, stability & power only and collapses for not satisfying common people. There some sensitive people stands for their ground by refusing to be a part of this sheep trick and urge people for revolution. Revolutionary thoughts, pen in hand, poetic imagination and a heart filled with emotions and sensitivity can better convey their point of view to upcoming and present generations to fight for their basic rights. Among such protagonist's poets of fact and truth Zafar Seemab's name is in the list of contributors. His revolutionary thoughts and love for the common man make his poetry even amazing and everlasting. He took stand for truth and democracy. His courage to file protest against Feudals and Bureaucrats makes him a revolutionary as well as poet of common people.

Keywords: *Zafar Seemab, Revolutionary, Common man, Poetry, Everlasting, Democracy, Protest, Feudals*

انقلاب دا مطلب تبدیلی یا کایا پلٹ ہوندا اے۔ جدوں رب نے آدم توں بنایا ایہ اپنے اندر آپ اک انقلاب سی۔ اللہ نے انسان وچ تجسس دی حس رکھی تے اوہدے اُتے اشرف المخلوقات دی مہر لائی۔ دھرتی اُتے بندے نے بے شمار انقلاب ویکھے، کئی نمود، فرعون تے شداد جھلے تے عرب وچ آون والے تاریخ دے عظیم ترین اسلامی انقلاب دا مشاہدہ وی کیتا۔ ایہ انقلاب مظلوم دی مدد تے

بے کس دے سہارے لئی سی۔ جیہنے عربی تے عجمی دا فرق، امیر تے غریب دی پچھان ختم کر کے ساریاں نوں برابری دا درجہ دتا تے عملاں نوں آخرت دی پونجی قرار دتا۔ ایس انقلاب نال ماڑیاں نوں جیون دا اڈھم ملیا۔ اوہدے مگروں کئی انقلاب تاریخ وچ درج ہوئے تے دنیا نے اوہناں دا نظارہ کیہتا۔ رانا شوکت محمود آکھدے نیں:

”معلوم انسانی تاریخ سینکڑوں ایسے انقلابات سے اٹی پڑی ہے جنہوں نے ظالم و جابر حکمرانوں اور اپنے اپنے وقت کے فرعونوں کی گردن توڑ دی۔ یہ حکمران بادشاہ سے فقیر ہو گئے، انسانی تاریخ نے روس میں انقلاب کے بعد راز روس کی بدحالی دیکھی، فرانس میں انقلاب کے نظارے کیے۔ ایران، کیوبا، چین اور لیبیا میں آنے والے انقلابوں کا تجزیہ اور مشاہدہ کیا۔ عراق اور شام کے انقلابوں کو انسان نے اپنی آنکھوں سے دیکھا۔“⁽¹⁾

عمومی انقلاب ویلے دے حکمراناں دے خلاف سن۔ عوام دی دولت لٹن لئی کدی حاکم تے کدی آمر سامنے آندے رہے تے اپنے اپنے قانون اوہناں آتے مسلط کر کے ذاتی فائدے لہیدے رہے۔ اپنے اپنے ویلے دے ہر حاکم تے آمر نے فائدہ چکیا اے۔ عوام فیرتنگ آکے اوہناں دے خلاف آواز چکدی اے۔ محمد طارق آکھدے نیں:

”انسانی اجتماعی تاریخ کا غور سے مطالعہ کیا جائے تو دنیا کے مختلف حصوں میں، مختلف اوقات میں مختلف اقسام کا حکومتی نظام رائج تھا۔ کبھی کبھی کسی ملک، صوبے، شہر پر ایک فرد کی حکومت تھی یا ایک گروپ حکومت کرتا دکھائی دیتا تھا۔“⁽²⁾

حاکمیت دے نشے وچ حاکم ایہ بھل جاندے نیں کہ دولت کسے قوم یار ریاست نوں مضبوط نہیں کردی۔ ریاست تے انسان جدوں اپنا اپنا کردار نبھاندے نیں تے قوم ترقی کردی اے۔ کسے وی ریاست دی وڈیائی اوتھے سن والیاں دی معاشی، سیاسی، تہذیبی آزادی نال ہوندی اے۔ جتھے ریاست بنان والیاں تے شہریاں دی معاشی برابری نہیں ہوندی۔ اوتھے مڈھوں ای ساریاں شیواں، سارے قانون، ساریاں ایجاداں تے ساریاں ترقیاں ای غریب عوام دی بھلائی تے ترقی دے خلاف جانیاں نیں۔ سماج وچ ایہ طبقاتی وڈ ہمیش انقلاب دی شکل وچ سامنے آندی اے۔ ایہ انقلاب انتشار تے لاقانونیت دامنہ مہاندروی بن سکدا اے۔ ایہدی تصویر کچھ دیاں اسلام گورد اسپوری لکھدے نیں:

”ایسے ہی حالات میں کارل مارکس نے کہا تھا کہ زندگی متضاد قوتوں کے درمیان کا نام ہے۔ جب یہ توازن بگڑ جاتا ہے تو طوفان، حادثے اور انقلاب پیدا ہوتے ہیں۔ اس قسم کے حادثاتی انقلابات کے بارے میں کوئی تعبیر نہیں کی جا

سکتی کہ وہ لوگوں کے لیے اچھے ہوں گے یا برے۔“ (3)

جتنے انقلاب دی گز ہووے او تھے شاعران دا ذکر ضرور ہوندا اے۔ شاعر اپنی شاعری راہیں انقلاب دی آواز بن دے نیں۔ شاعران ہر دور وچ انقلاب دا نعرہ لایا اے۔ پاکستانی حالات دی گل بات ہووے تے ظفر سیماب دی شاعری وچ انقلابی تے عوامی کچھ اگھڑ کے سامنے آندے نیں۔ اوہناں دا ادبی ذوق اک وکھرا مقام رکھدا اے۔ اوہناں دے شعر آکھن دا ڈھنگ بڑا ای سادہ پر من کچھواں اے۔ اوہناں کوئی اوکھی زبان دی ورتوں نہیں کیتی۔ سادہ زبان ورتیاں ہویاں عام گلاں راہیں اچھے شعر آکھے نیں کہ سوکھے یاد ہو جاندے نیں تے شاعری پاکستان بن توں بعد دے کسے وی سال نوں سامنے رکھ کے پڑھو او سے دور دی لگدی اے۔ انقلابی رنگ توں وکھ اوہناں دی شاعری وچ عام لوکاں دی گل بات تے جذبات وی دسدے نیں۔ ظفر سیماب دا اصل ناں ظفر اقبال اے تے قلمی ناں ظفر سیماب اے۔ تاریخ پیدائش یکم اپریل 1976ء تے جن بھویں کندوال (جہلم) اے۔ اپنے بارے دسدیاں اوہ آکھدے نیں:

”میں اوس وسیب وچ جنم لیا جتنھے آل دوال نکلے تے وڈیاں دے ہتھ
ڈنڈے سوٹے تے بندوقال ای نظر آوندیاں سن۔ او تھے قلم دوات نال یاری
لاؤنی وکھری تے زالی گل سی پر اللہ سوہنے ولوں مینوں کوئی ایہو جیہا دل ملیا سی
بنی جہہڑا ہر اک دے دکھ تے رونداتے ہر خوش ہون والے دی خوشی تے
خوش ہوندا سی۔“ (4)

تعلیم اوہناں نے جہلم توں ای لئی۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ پنجابی کتاب ”اکھر میرے سدھے تیر“ (شاعری) اردو لکھت ”اذان وقت“ (شاعری) تے پاکستان نال محبت دی اک کتاب ”ہم پاکستانی اور ہمارا پاکستان“ نیں۔ پنجابی شاعری تے اوہناں نوں بڑا عبور حاصل اے۔ طبیعت انقلابی تے نالے کردار وی انقلابی، شخصیت وی سادگی تے عام لوکاں نال پیار ظفر سیماب دی طبیعت دا خاصہ نیں۔ ہر شعر موتیاں وانگوں پرو پرو کے لکھیا گیا اے۔ اکھر سادے ہون پر حق آتے ڈٹ جان دی گل پڑھدیاں ای اندر تیکر محسوس ہوندی اے۔ گل اوہی جو دو بے دے دل تیکر لتھ جاوے جیویں:

”اللہ تے قرآن دی گل / کرداواں ایمان دی گل / گھر گھر سچ پھیلان دی گل / جرمی
نوں پھماہ پان دی گل / لکھ لکھ اکھراں دے وچ میں / کرداں حق منوان دی
گل۔“ (5)

ظالم انسان دیاں کرتوتاں ویکھیے تے اک گل بوہت تیری تے چٹے دن وانگوں صاف اے کہ ظالم اندروں ڈراکل ہوندا اے تاہیں تے یزید لکھاں دا لشکر لے کے 72 بندیاں اتے ظلم کردا

رہیا پر حضرت امام حسینؑ دا حوصلہ تے اوہناں دے اندر دا حق نہیں دب سکیا سی جے کراہیں ظالم نوں
یزید نال تشبیہ دیوے تے ظلم تے چپ رہن نوں اپنا جرم سمجھتے تے ظفر سیماب دے ہر شعر آتے بندہ
سوچن تے مجبور ہو جاندا اے۔ اوہنوں پریر ناملدی اے کہ ظلم نال بھڑ جاؤ پر ظلم اگے ہتھیار نہ سُٹو۔ ظالم
اندروں کمزور ہوندا اے اوہدے نال لڑ جاؤ پر حق دی راہ نہ چھڈو۔ جیویں سیماب آکھیا:

”میری نال یزیداں نہیں بن دی گل حق دی کہن نوں جی کردا
سچ سچ تے جھوٹ نوں جھوٹ آکھاں میرا کر بل رہن نوں جی کردا
میں حسنؑ، حسینؑ، علیؑ لہناں سنگ عمر دے بھین نوں جی کردا
دیکھاں ظلم تے چپ نہیں رہ سکدا سنگ ظالماں کھین نوں جی کردا“ (6)

انقلابی روحاں ہر تھاں ظالماں نال ٹکر لے کے کھولتیاں ہوئیاں نیں۔ ظلم اسرائیل کرے
بھاویں پاکستان وچ وڈیرے یا جاگیر دار کرن ایہ انقلابی روحاں ظلم اگے آواز چنگدیاں نیں پر ضمیر دا
سودا نہیں کردیاں تے موت نوں ابدی حیاتی جان کے موت نوں قبولدیاں نیں۔ ظالم مڈھ توں ای ظلم
کرن نوں اپنا حق سمجھدا اے تے آمریت دا نعرہ لا کے میدان وچ آجاندا اے تے عام لوکاں تے
ظلم کرنا اپنا حق سمجھدا اے۔ اپنا مال ودھاندا اے تے اختیاراں نوں حدوں ودھ کر دے جتن کر
کے ایس جہانوں اگے ٹر جاندا اے۔ ظالم نوں الال نال تشبیہ دیندیاں ظفر سیماب آکھدے نیں:

”ساڈے ایس ویسب ایچ ظلم دیاں الال کتنے ای روپ وچ کمزوراں نوں نوچ
رہیاں نیں۔ لہہناں الال نے ساڈے تن دے کپڑے تے منہ دی روٹی تیکر
ساڈے کولوں کھوہ لئی اے۔ ایہ الال کسی ہور دیس یاں علاقے توں آ کے
ساڈے اتے حملہ آور نہیں ہونداں۔ ایہ ساڈی ایس جوہ دی ای پیداوار نیں۔
میں لہہناں الال لئی کجھ تیر تیار کیتے نیں جتھڑے تیر میری جوہ دے لوکاں لئی
لہہناں الال دے خلاف بچاؤ دے ہتھیار رہوں گے۔ ایہ تیر لہہناں کمزوراں
نوں اک ہمت دین گے۔“ (7)

خیر تے شر دی جنگ دنیا دے مڈھ توں ای چھڑ گئی تے موڈھی ابلیس ہو گیا۔ ایس جنگ
وچ رب نے سارے اصول متھے کہ میری راہ تے ٹرن والا رحمن دا بندہ بنے گا تے ابلیس دے پیچھے
لگن والا شیطان دا۔ چنگیائی تے بھیڑ اپنے اپنے کم لگے ہوئے نیں۔ کجھ چر لئی انھیرا ودھ دی
جاوے۔ کنا ای گوڑھا ہووے، انت سورج دی لالی داراج ہوندا اے۔ اکھان اے ”کر بھلا سو ہو بھلا“
ظفر سیماب دے اکھروں اتہی تاثیر رکھدے نیں، اوہناں اپنے ولوں اپنی شاعری نال انقلاب دا بیج
لایا اے۔ جے اوہنوں بھانبر جذبے لہمن تے حق کسے تھاں وی نہیں ہر دا۔ محمد اقبال محمد، ظفر

سیماب دی شاعری بارے ایہ لفظالی ورتی اے:

”اکھر میرے سدھے تیر“ پڑھ کے ایہ گل تتر کے سامنے آئی بنی ظفر سیماب دکھ،
بھکھ، نا انصافی، لٹ مارتے برائی دے خلاف اپنے اکھراں راہیں تیر چلا کے
بدی دیاں قوتانوں زخمی کرن دا جتن کر رہیا اے۔“ (8)

ظفر سیماب دی انقلابی سوچ نے اوہناں دی شاعری نوں سوہنا روپ دتا اے۔ شداں دی
ورتوں، بیان دا ڈھنگ، گل دا تاثر تے تاثیر لوکاں دے دل تیکر اپڑانا، ایہ ول وی کسے کسے نوں آندا
اے۔ سادہ اکھراں راہیں بغاوت دا اظہار کرنا بڑی وڈی گل اے تے سدھی تے ساویں گل کوئی کوئی
ای کر سکا اے۔ پاکستان بنی توں بعد تکیا جاوے تے اج تائیں سارے حکمران پاکستان نوں اجیہے ای
نصیب ہوئے نیں۔ ظفر سیماب موجب:

”لوٹے چچے بے ضمیر/ دیس دے جئے جعفر میر

ایہناں دے لئی ہن سیماب/ اکھر میرے سدھے تیر“ (9)

انصاف لئی کبھیڑا بوبا کھڑا کایا جاوے، ہر پاسے عدالتاں توں لے کے تھانے تیکر وکے ہوئے
نیں۔ ہر کوئی قوم نوں لٹ کے تے کھا رہیا اے پر قوم دی جھولی وچ کجھ پا نہیں رہیا۔ ہر حساس انسان
ایہ دیکھ رہیا اے پر کجھ کرن دی ہمت نہیں اٹھی کر پارہیا۔ ایس حال وچ جے شاعر اپنے جذبیاں دا
اظہار کرن لئی اگے ودھے تے ایہ لفظ نکلے نیں:

”ایدھر اودھر سارے یار لٹیڑے نیں

چور ہوون یا پہرے دار لٹیڑے نیں

کبھیڑا اتھتے مظلوماں دی وچ بنے

انصافاں دے ٹھیکیدار لٹیڑے نیں

چور دی میں کتھے رپٹ کراواں درج

قوماں دے جد خود سردار لٹیڑے نیں

میں ورگے نیں جنے سارے لٹے ہوئے

جنے اتھتے نیں زردار لٹیڑے نیں“ (10)

رشوت خوری دی لعنت نے پاکستان نوں گھیریا ہو یا اے۔ ایہ گھیر کے توں نکلے افسرتوں لے
کے اُتے تیکر تے مکاں دے وزیراں، مشیراں تیکر عام اے۔ ہر بندہ اپنی اپنی کرسی دے مطابق
تے اپنی اوقات مطابق رشوت دیندا تے لیددا اے۔ رشوت نال کدی وی کسے دا بھلا نہیں ہو یا اے۔
ظفر سیماب ایس عادت دی تندیا کر دیاں آکھدے نیں:

”دیوا کدی بلدا نہیں ویکھیا میں چور دا

اگلا جہان بھیڑا رشوت خور دا“ (11)

ارج کل دے حالات وچ جس طرح لوکی بے گناہ قیدان کٹ رہے نیں استادان لئی وی
حکومتان مشکلاتاں کھڑیاں کر رہیاں نیں۔ تھانے والے ہر تھاں خوشی خوشی اپڑ کے ڈنڈیاں راہیں جھوٹھے
حکماں تے کاغذان نال عام لوکائی تے ظلماں دے پہاڑ پیے توڑ دے نیں۔ ظفر سیماب موجب:

”راکھے کولوں یارو مینوں ڈر لگدا

تھانہ اجکل مینوں اپنا گھر لگدا“ (12)

پر ہر بندے نے اک دن مرای جانا اے تے اپنی کیتی دا پھل ہر کسے نے انت پایا لینا اے۔ نظم
”بادشاہ“ وچ ایس حقیقت نوں ظفر سیماب ایس طرحاں بیان دے نیں:

”وڈے ٹھیک ای کہندے سی نہیں دم دا یار وساہ

ویکھو بندیو مٹی ہو یا، جیہڑا کل سی شاہ“ (13)

عام لوکائی دی گل اگے رکھنا کسے کسے دا حوصلہ ہوندا اے۔ سارے لوکی جتھے اپنی گل کردے
نیں تے اپنی ای گل نوں اگے رکھدے نیں او تھے کسے ہور دے حق وچ گل کرناڑے دل گردے دا
کم اے۔ پر اک عوامی شاعر ہر تھاں دو جیاں نوں پریرنا دیندا اے۔ انقلابی رنگ توں علاوہ عوامی پکھ
وی ظفر سیماب دی شاعری نوں سوہنا انداز بخشیا اے۔ اپنی نظم ”بھکھ“ وچ اوہ لکھدے نیں:

”دھرتی دے فرعونان نوں

پھڑ کے موٹیاں دھوناں نوں

اپنا حصہ لیہناں توں

سچو بیلو لینا ایں“ (14)

آکھن نوں پاکستان وچ جمہوریت اے پر ارج تائیں لوکاں نوں اپنی قسمت دا فیصلہ کرن دا
حق تے اختیار نہیں ملیا۔ جمہوریت نوں بس لٹن دا ذریعہ سمجھ کے ہر کوئی اپنی واری لا کے بیٹھا ہویا
اے۔ ہر کوئی اپنی اپنی واری تے آندا اے تے اپنیاں جیباں بھر کے باہر لے ملکاں دی پناہ لے
کے مٹیر اپنی واری دا انتظار کردا اے۔ لوکاں لئی مہنگائی ودھا کے ہر پاسیوں لٹن دے چالے کردے
نیں:

”بجلی دا بل ہووے بھاویں سوئی گیس دا

نت نویں روپ چ ڈراتے مہنگائی

جنے کرتوت نیں شریفان زرداریاں دے

ساڈے آتے ایہو تے لیائے مہنگائی“ (15)

پرفرق کسے نوں گھٹا نہیں پیندا ہر کوئی اپنی اپنی واری تے آندا اے تے ملک تے ہور قرضہ چاڑھا گے
 ٹر جاندا اے۔ فیر کسے ہور طاقت نال اٹ سٹ کر کے اپنے تے سارے کیس معاف کرا کے آندا اے
 تے سرکاری خزانے تے ہتھ صاف کر کے ”مکلی خزانہ تے پہلے ای غالی سی“ دارولا پاندا فیر اپنی واری نوں
 اڈیکن بہہ جاندا اے۔ ایہدی تصویر نظم ”پیسہ“ وچ ظفر سیماب بڑے سوہنے انداز نال چھچی اے:

”پیسہ تے سرکاری اے

لٹنا وارو واری اے

کبھڑا آکے روکے گا

اپنی ہن سرداری اے“ (16)

اج دا دور بڑا ظالم اے۔ بلھے شاہ جیویں آکھیا سی ”جدوں اپنی اپنی پے گئی دھی ماں نوں
 لٹ کے لے گئی“ بالکل او سے طرح اج کوئی وی اپنا نہیں سارے اپنے اپنے مفاداں نوں پورا کرن
 دا جتن پینے کردے نیں۔ او تھے شاعراں دی ایہ محنت تے کوشش عوام وچ نویں روح تازہ کردی
 اے تے اوہ اپنے حق نوں آسانی نال لوکاں دی جھولی نہیں پاندے۔

بابا جی تے ہور وڈے مہان شاعراں طرحاں ظفر سیماب وی اپنے آپ نوں اک انقلابی
 تے عوامی شاعر ثابت کردے نیں جیہڑا اپنے اکھراں نوں تیراں طرح ورت کے وڈے لوکاں دی
 خاص کر سیاسی کارکنناں، وزیراں، مشیراں دے کرتوت سامنے لیا کے عوام نوں جگان دا جتن کر رہے
 نیں۔ ایسے کر کے جے اوہناں نوں اک عوامی تے انقلابی شاعر آکھیا جاوے تے اوہناں دے اکھر
 ایہ گل چنگی طرحاں ثابت کر رہے نیں۔

References:

- * Research Scholar (P.hd), Lahore College for Women University, Lahore
- ** Associate Professor, Punjabi Department, Lahore College for Women University, Lahore.
- 1- Rana Shoukat Mahmood, Inaqalab aur rad-e-Inaqalab ki kahani (Lahore: Fikshan House, Ishait dom 2010.)5_
- 2- Muhammad Tarik. Jamhuriat kiun aur kise? (Lahore: Akas Pabalikeshanaz 2023.) 19_
- 3- Asalam G uradasapuri. Marakasizam aur aj ki D unia (Lahore: Dasatavez Matabuat, 2016.) 17_
- 4- Zafar Simab. Akkhar Mere Siddhe Tir (Lahore: Alahhamad Pabalikeshanaz, 2001.)15_
- 5- As Above, 7.
- 6- As Above, 8.
- 7- As Above, 18.
- 8- As Above, 21.
- 9- As Above, 38.
- 10- As Above, 167,168.
- 11- As Above, 177
- 12- As Above, 161.
- 13- As Above, 151.
- 14- As Above, 197
- 15- As Above, 149
- 16- As Above, 155

سنگت تھیٹر دا سیاسی تے سماجی کردار (کھوج تے ویروا)

Abstract:

This study explores the nature of Sungget theatre in Lahore and how it uses theatrical productions to spread social justice and elevate the voices of the oppressed and marginalized in all facets of society. Life is interpreted artistically in a way that is unique to it. Personal observation, literature review, and in-depth interviews with Sungget's writer, director, and artist were the methods used by the researcher to examine it. The study uses public service media theory as its framework, and the investigational method is qualitative. The Sungget's basic philosophy is expressed in Punjabi and is based on a leftist approach

Keywords: *Communication, History, Drama, Theatre, SocioPolitical, Sunggat Theatre*

ہر طرح دا آرٹ تے فن بنیادی طور تے ابلاغ لئی استعمال وچ لیا جاتا اے۔ اک فنکار جدوں آرٹ تخلیق کردا اے تے اوہدے شعوری تے لاشعوری کئی محرکات ہوندے نیں، فنکار دے جذبات تے احساسات وی ہوندے نیں۔ جدوں تخلیقی کم کردا اے تے اوہدے رائیں اوہ اپنے اوہناں جذبات دا اظہار کر رہیا ہوندا اے۔ کئی ہور وی بڑے اہم عناصر فنکار دی سوچ تے جذبات تے اثر انداز ہو رہے ہوندے نیں جیویں کہ اوہدے معاشی حالات، ارد گردا ماحول، گھریلو حالات، مایاں دے تعلقات، اوہدے سیاسی تے مذہبی نظریے وغیرہ، ایہ سارے عناصر اوہدے فن رائیں سامنے آندے نیں۔ انسانی تاریخ دسی اے کہ جدوں لوک بول چال توں واقف نہیں سن اوں سے اک دوجے نال تصویراں تے مورتاں رائیں ابلاغ کردے سن، ایس طرح نچنا کڈنا، موسیقی دا جانا تے

نقلی کرنا، خاص قسماں دیاں حرمتاں کرنا، ایس سارے عمل دا مقصد اک تے اپنے خالق نوں خوش کرنا ہوندا سی تے نالے منتاں پوریاں کرن لئی انج کردے سن۔ ایس توں علاوہ خاص موقیاں تے اوہ ایس طرح کر کے اک دوجے نوں وی خوش کردے سن انج وی ایہہ ریت سن نظر آؤندی اے، لنگھے ویلیاں دی دیگی دی ڈھیر حد تک تصدیق وی کردی اے۔ انج دی گل فلپ بی ذاری لئی نیں تھیٹر دی تاریخ دا اک تعارف دے سرنوایں نال لکھی کتاب دے پہلے حصے دے شروع دے وچ لکھی اے:

“Just as oral performance and verbal arts continue to be practiced and interact with complete systems of writing, so did oral, ritual and shamanic performance practices interact with the new forms of dramatic performance (or theatre) wherever they began to develop, such as in Greece, India, China, and Japan.” (1)

قبل مسیح جدوں ڈرامے دی تاریخ تے جھاتی پاویے تے سانوں جیہے ڈرامے مل دے نیں جیہناں وچ ماڈیاں دی گل کیتی گئی اے۔ جیویں اگستو بول تے پالوفیر نے تھیٹر دا استعمال دیا اے۔ انج دا استعمال یورپ دی نشاۃ ثانیہ ویلے وی نظر آؤندا اے۔ اریکا فشر دی کتاب یورپ دی تاریخ ڈرامے تے تھیٹر، جس دا ترجمہ جو ریلے نے انگریزی وچ کیتا اے، وچ گل کیتی گئی اے:

“European drama came alive for the secondtime in the Christian Middle Ages. Once again, it grew out of cult origins. The medieval religious play originated in the liturgy of the Easter Mass.....” (2)

ویلے دے گیزے دے نال تھیٹر ڈرامے کاروبار بن گئے تے ڈرامہ نرا ڈرامہ رہ گیا۔ پاکستان توں علاوہ باقی مکاں وچ چوکھا کم ہو رہیا اے پر پاکستان وچ جیہڑا ایس پکھوں کم ہونا چاہیدا سی اوہ نہیں ہو رہیا۔ ایہدیاں کئی وجوہات نیں۔

اجو کا تھیٹر دا آغاز 1972ء وچ سرمد صہبائی ہوراں نے کیتا اوس ویلے وی مدیکہ گوہر ہوراں ایس تھیٹر دے کجھ ڈرامے کیتے پدگل اے وے کہ 1980 دے دھاکے وچ ای اجو کا اپنے جو بن تے نظر آؤندا اے تے ایس دا جنم تے وادھا مدیکہ تے شاہد جی دے ہتھوں ای ہو یا شروع وچ اجو کا نے پنجابی زبان دے وچ ڈرامے تے پنجابی زہتل لئی کم جو تیا سی ایس راہیں لوکاں نو اوہناں دے حق بارے دیا۔ پد کجھ ورہیاں بعد اجو کا نے پنجابی دے نال نال اردو دے وچ ڈرامے نوں

اگے ودھان لگ پئے ایس وجہ توں کجھ موڈہیاں نوں اعتراض ہویا تے اوہ دکھ ہو گئے اوہناں نے پنجاب لوک رہس دے نال نال اپنے کم دا آغاز کیتا ایس دے موڈھی نخت پاشا ہوریں سن۔ اس تنظیم نے پنجابی دے نال اپنی جوت کھی پر 1999 وچ ایس تنظیم نے اک این جی او داروپ دھار لیا تے کجھ موڈہیاں نے سخت مخالفت کیتی تے دکھ ہو گئے۔ اوہناں دا خیال سی کہ غیر سرکاری تنظیمیں دا اک اپنا ایجنڈا ہوندا اے ایس ایجنڈے نوں پورا کرن لئی اوہ ساڈے موڈھے ورتدے نیں۔ دکھ ہون والے بیلیاں نے نجم حسین سید دی بیٹھک وچ بہناں کھلوناں شروع کر دتاتے اتھے ای اوہ پنجابی پڑھدے تے پنجابی ڈرامہ تھیٹر راہیں شروع کر دتا۔ انج 2000 یا 2001ء وچ سنگت تھیٹر دی نیہہ رکھی گئی۔ جس تھیں بیٹھک ہندی سی اوہوں سنگت سدا یا جاندا سی۔ ایس سنگت پاروں ایس تھیٹر نوں سنگت تھیٹر آکھیا جان لگ پیا۔

شفقت حسین ایس تھیٹر دے موڈھی نیں تے اے وی کم نال جڑے ہوئے نیں۔ ہما صفر موجب 1981ء دے وچ پہلا تھیٹر ڈرامہ کیتا جیہہ انال ”تازہ خبر“ سی۔ ایس ڈرامے نوں فاطمہ مٹھہ نے لکھی سی، اوہ اک طالبہ سی تے خواتین دی تحریک نال جڑی ہوئی سی۔ ہما، مدیحہ تے اوہناں دیاں کجھ ہور کالج دیاں سہیلیاں نے دو جا ڈرامہ کیتا۔ اوہ مدیحہ نے ترتیب دتا سی تے کسی انڈیا دے لکھاری دی لکھت سی۔ فیر پاشی دا لکھیا اک ڈرامہ کیتا گیا۔ سارے لوک نجم حسین سید دے نال جڑے ہوئے سن تے ساریاں دا تعلق نجم پاروں ای سی پر کجھ نظریاتی اصولاں مگروں اک دوجے تو دکھ وی ہوندے رہے۔ 1998ء وچ باقاعدہ سنگت تھیٹر دی بنیاد رکھی گئی۔ لاہور گرامر سکول وچ ”ہیر دمودر“ دا ڈرامہ کیتا گیا۔

شفقت حسین وڈے موسیقی دے استاد تے ماہر نیں۔ نجم حسین سید نوں ہما صفر وانگوں گرومن دے نیں تے نظریاتی طور تے سنگت تے پنجابی سیاست، مل، مالکی تے دھرو دے خلاف نظریے لئی کم کر رہے نیں۔ پنجابی ڈرامے نوں بنگوڈا کرن وچ لاہور گرامر سکول دا وڈا کردار اے۔ پہلا سنگت ڈرامہ اوہناں دے منج تے ہويا۔

طاہر محمود پنجاب یونیورسٹی وچ پی ایچ ڈی دے طالب علم نیں تے اوہناں اپنا تحقیقی مضمون پنجاب یونیورسٹی دے جریدے ”سماجی سائنس دی ترقی“ وچ پاکستانی ڈرامہ تے تھیٹر دا اگاتے پچھو کڑ دے سرناویں نال لکھیا اے جس وچ اجو کہ تھیٹر دی پرکھ کیتی گئی اے۔ اوہناں موجب:

”اجو کہ تھیٹر نے پاکستانی سماج وچ تھیٹر دے پلھنوں اگے ودھان لئی مشکل تے اہم کردار ادا کیتا اے۔ ایہ کم کسی وی پڑامن معاشرے وچ آسانی نال کیتا

جا سکدا اے پر پاکستان وچ ڈھیر پابندیاں تے اوکڑاں ہون پاروں لبھدی
انجام دہی وڈا کم اے۔ فیر اوس دور وچ جدوں فوج دی ملک تے مل
ہووے۔“ (3)

محمد تنویر تے اوہدے سنگیاں نے پنجابی بازاری تھیٹر (جگت تھیٹر/کمرشل تھیٹر) دے کردار
تے کھوج کیتی اے کہ اوہ کیویں پنجابی زبان تے اثرات مرتب کر رہیا اے اوہ اپنی کھوج راہیں
دس دے نے کہ:

”ایہ تھیٹر پنجابی زبان توں پنجابی بولن ہاراں نوں جھہناں دی ماں بولی اے، ایہ
زبان بولن تو متنفرد کر رہیا اے کیونکہ ایہ تھیٹر پنجابی نوں صرف گندی جگت تے
ذومعنی گلاں لئی ورت رہیا اے۔ نالے جھہڑے ایس تھیٹر وچ گانے چلدے
نیں اوہناں دی زبان وی ڈھیر گندی ہوندی اے۔ پہلاں پہل تے لوک
ایہناں ڈرامیاں نوں بڑے شوق نال دیکھدے رہے کیونکہ لبھناں دا دیکھنا
کیبل ٹی وی نے بڑا سوکھا کر دتا سی، ہر گھر وچ اے ڈرامے دیکھے گئے۔
پنجابی زبان نوں بڑا بنا کے پیش کیتا جا رہیا اے ہن لوک اپنے آپ نوں پڑھیا
لکھیا تے معزز ظاہر کرن لئی اردو یا فیر انگریزی نوں بولنا پسند کر دے نیں نالے
اپنے بالاں نوں وی پنجابی بولن توں روکدے نیں۔ کدی کدرا کوئی بڑے طریقے
نال یار بنلی آپس وچ پنجابی بولن تے بولن یا فیر اوہ وی نہیں۔“ (4)

کمرشل تھیٹر دے حوالے نال پہلیاں کھوجاں دے نتیجے بالکل اکو جھبے نیں۔ راس داکم
تے پریت لاوناں تے پریت وڈنا اے۔ ایس دے نال اگر نفرت پروان چڑھے تے راس کاہدا۔
تھیٹر داکم تے زبان دا وادھا تے پنجابی ریت رواج دی سیوا اے۔ جس تھیٹر دی کھوج راقم کر رہیا
اے ایس تھیٹر داکم کچھ انج دا ای دسیا جاندا اے ایسے پاروں ایس تھیٹر سنگت نوں پرکھ دی بنیاد بنایا گیا
اے۔ ایس موضوع بارے ہور وی بڑیاں کھوجاں موجود نیں جیہناں پاروں لکھاری دی پڑچول دا
ڈھیر تارا ہو سکدا اے پر پرچے دی لوڑ تھوڑ پاروں صرف اک ہور تحقیقی مضمون دا حوالہ دینا ضروری
اے جیہدے وچ تھیٹر دے متعلق دسیا گیا اے:

”وچار تے کاروبار نے تھیٹر نوں گندا کر دتا، ایس راہیں معاشرے وچ بے
ہودگی تے بے حیائی نے اپنیاں جزاں پیڈیاں کر لئیاں نیں۔ پنجاب سرکار
دے ماتحت چلن والے اداریاں تے کمرشل تھیٹر دے سکریٹ تے دیگر

لوازمات نوں چیک کر کے سٹیج ڈرامہ ہوندا رہیا۔ مطلب تھیٹر راہیں بے ہودگی وچ سرکاری برابر دی شریک اے، کیوں بے 1980ء دے دھا کے کمرشل تھیٹر بڑا وڈا کاروبار بن گیا تے کاروبار دے وادے لئی ہر ہر بہ استعمال وچ لیا گیا۔ تھیٹر دی بقا لئی پنجاب لوک ریس دی وڈی سانجھ اے۔ اے تنظیم 1986 وچ بنی تے ہر پنڈرھویں ویہویں ایہ ڈرامہ کردے جیہڑا صحیح مستلیمیاں دی نشاندہی کرداتے بڑے اہم موضوعات تے کم کردار رہیا۔ ایہدے کرداراں وچ زیادہ تر طالب علم ہوندے۔ ایہ نویں فنکاراں دی صحیح تربیت گاہ ثابت ہویا تے نالے ایہ ادارہ لوک ریس دوراڈے علاقیاں وچ جا کے بغیر ٹکٹاں توں اپنے ڈرامے دکھاندا۔ ایہدے زبان تے پنجابی ثقافت دے وادے لئی بڑا اہم کردار اے۔ رفیع پیر دے پتراں تے دھیاں نے تھیٹر نوں محفوظ کرن واسطے بڑے کسٹ کیٹے نیں۔“ (5)

ایس مضمون وچ پاکستانی تھیٹر دی صورتحال نوں کھنگایا گیا اے۔ پر ایہدے وچ دو بے موڈھیاں وانگوں لخت پاشا دا ذکر نہ کرنا بے انصافی اے۔ ایس مضمون دے حوالہ جات نہیں دتے۔ اک گل تے بڑی واضح ہوگئی کہ اجوکا دے بطن چوں لوک ریس نکلیا تے لوک ریس دے بطن چوں سنگت دا جنم ہویا ایس گل دی تصدیق تے کھوجی دے ذاتی انٹرویو جیہڑے سنگت دے بیلیمیاں نال کیٹے اوہناں کولوں وی ہوندی اے۔ دو جی گل جیہڑی لٹریچر دے جائزے تو بعد واضح ہوئی اوہ اے کہ سنگت تھیٹر دے حوالے نال لکھت کوئی ورلی ورلی ملدی اے پر کھوج تے پرکھ راہیں بھروسے لکھت نہیں ملدی ایس لئی سنگت تھیٹر تے اوہدے کم بارے کھوج لوکاں تک اپڈان دا اک آہر ہو جائے گا نالے ہور محققاں لئی راہ بن جاسی تے اوہ پکے پیریں کوئی ہور کھوج کر لین گے۔

جیہڑے لوکاں دے ایس ریسرچ لئی انٹرویو کیٹے گئے نیں اوہناں وچ ہما صفدر ایہدے موڈھی تے سنگت دی تقریباً ہر کھیڈ دے ڈائریکٹر نالے لوک ریس دے وی موڈھی لوکاں وچوں نیں۔ دو جی ہستی شفقت حسین نیں۔ اوہ وی لوک ریس دے موڈھی تے موہیتی دے گرو نیں۔ شفقت حسین نال گل بات کھوج کار نے خود کیٹی۔ (6)

ایہ انٹرویو 2017 دی 7 تاریخ نوں کیٹیا گیا سی۔ ایہ گل بات ڈھیر لمی چوڑی 4 گھنٹے دی ریکارڈنگ اے۔ اتھے موضوع دے متعلق خاص گلاں درج کیتیاں گئیاں نیں۔

شفقت حسین ست پشپاں توں لہوری نیں۔ اتھے لہور وچ جنم پلے نالکیوں داد کیوں دوواں

پاسیوں قوال گھرانے نال تعلق اے۔ اندرون لہور رنگ محل دے مشنری سکول توں بنیادی تعلیم لئی فیر گورنمنٹ کالج داخل ہو گئے حالات پاروں چھڈنا پے گیا۔ محنت مزدوری کیتی حالات چنگے ہوتے تے فیر پڑھنا شروع کر دتا، بی ایس سی دی ڈگری حاصل کیتی۔ گورنمنٹ کالج دے گائیکی کلب نال وی وابستہ رہے۔ نالے استادوں کولوں باقاعدہ موسیقی دی تعلیم وی لئی۔ صحت دے عالمی پراجیکٹ دے نال نوکری پاروں وکھو وکھ ملاکاں دی سیر وی کیتی۔

آپ کہندے نے میرے کزن دے بیلی طارق نے مینوں مضمون ”اک رانجھا مینوں لوڑی دا“ پڑھایا۔ اوہ مینوں نجم کول لے گئے۔ نجم راہیں پاشی نال میل ملاقات ہونا شروع ہو گئی۔ اس ویلے ساڈے کول کوئی دفتر نہیں سی۔ ایس لانس گارڈن وچ بہہ کے ہیر پڑھدے نالے پنجابی لئی جوت کیتی۔ ایس نجم دا لکھیا ”تخت لہور“ پڑھیا، مدیحہ وی او تھے آمدی سی فیر مارشل لالگ گیا اس آکھیا کہ ہن تھیٹر کر نیے انج اجوکا دا مڈھ بچھ گیا۔ پاشی نے ای اس داناں اجوکا لکھیا سی۔ اسی ایس دے مڈھلے ممبر سی تے میں بطور گلوکار ممبر ساں۔ مدیحہ نال زبان پاروں اختلاف ہویا تے فیر لوک رہس دی نینہہ کھی گئی ایہ وی پاشی نے سب کچھ کینا۔ ایس ایس دے وی موڈھی ممبر ساں۔ لوک رہس این جی او بن گیا تے اوہدے نال اختلاف کینا تے استعفیٰ پیش کر دتا۔ فیر سنگت تھیٹر بنیا سنگت تھیٹر دی نینہہ 2000ء دے شروع وچ کھی گئی۔ اجوکا تھیٹر چھڈن دی وجہ بالکل نظریاتی اے۔

میرا خیال اے کہ سنگت تھیٹر ادبی تھیٹر ہے وی تے نہیں وی۔ اوہ ایس طرح کہ ایس جھہڑے منتخب کردے ہاں اوہ اوہناں ادیبیاں دیاں تحریراں نیں جھہڑے اپنیاں لکھتاں وچ انقلاب دی گل کردے نیں۔ تھیٹر اپنی ذات وچ خود اک انقلابی کم اے۔ خوبصورتی جے بندے وچ ہوتے تے نظروں آتے گی ایہ دنیا بندے دے رہن دے قابل نہیں ایس لئی اس نوں خوبصورت بنانا اے۔ بندہ سواد تے جس لین لئی جمیا اے تے ”مادھولال نے آکھیا سی: ہن کھیڈن بال اساڈی“ ہاسے تے کھیڈاں ایہو تھیٹر اے۔ اصل وچ ایہ سارے ڈبے تے نمبر پلیناں نیں، فلانا تھیٹر فلانا ناں جیویں انقلابی تھیٹر، سیاسی تھیٹر، ادبی تھیٹر، اجوکا، سنگت تے لوک رہس ایہ سب تقسیم اے۔ ایس جوت دی گل کردے ہاں۔ ماڈے تے مظلوم دی گل دھرو تے ظلم دے خلاف اک آواز، اوہ سنگت تھیٹر کر رہیا اے۔ دھرو تے ظلم کسی نال وی ہوے اوہ ماڈا اے۔ سنگت تھیٹر ہر تھان تے ہر بلاوے تے جان لئی تیار ہوندا اے۔ اپنے پلے توں خرچ کر کے جانی دا اے۔ اپنے پلے توں کھائی پی دا اے۔ ہاں اک گل اے اگر دعوت مزدوراں تے غریباں پاروں ہوے تے بالکل ایہ درست اے پر جدوں تکڑے لوک بلاون تے اک ہو رگ اے۔ فیر ایس اپنے مزدور بھراواں لئی جیویں طبلے تے سنگت کرن

والے لئی ہو رکھ ماڑے اداکاراں لئی تے آن جان لئی خرچ پانی لئی دااے۔

مزدوراں کساناں نوں ایہ گل پہلے توں ای پتااے جیہڑی اسیں ڈرامے راہیں سنگیت راہیں کر رہے ہوندے ہاں۔ اسیں کوئی نوں تے نولگی گل نہیں کردے پر اوہناں نوں ایس گل دا پتہ نہیں کہ ایس مسئلے دا حل کیہ کرنااے کیہ آہر کیتا جائے کہ اس چنگل وچوں نکلیا جاسکے۔ اوہناں لوکاں نوں اپنی طاقت اپنے نال دا علم نہیں کہ اکھٹے ہو کے کیہ کچھ کیتا جاسکدااے۔

اسیں غیر سرکاری تنظیمیاں دے خلاف اسیں لئی ہاں کہ ایہ لوک بڑے طریقے نال لٹدے نیں دو جی وڈی گل ایہ وے کہ اصلاحات کرن والے اصل وچ انقلاب دی راہ وچ وڈی رکاوٹ نیں تھی گل ایہ وے کہ لوک ماڑیاں نوں اکھٹا نہیں ہون دیندے جیہڑا چوکھا رولا رپا وے اوہنوں اوہ سب کچھ دے دیندے نیں جس نال اوہ ٹھنڈا ہو کے بہہ جاندااے یا فیر اوہ اوہناں دا حصے دار بن جاندااے۔

مارکس نے نانک نوں یا فیر نانک نے مارکس نوں ضرور پڑھیااے دوویں اکو گل کردے نیں محنت تو بغیر اک نوالہ وی کھان نال لہو وچ تبدیلی آنا شروع ہو جاندااے۔ میں جینیٹک انجینئرنگ پڑھی اے اک برقی حرام کھان نال اناٹمی وچ تبدیلی آجاندااے۔ جدوں فرانسسی اتھے موجود سن اوہ لوک گرتھ وی پڑھدے سن نالے اوس ویلے بابا فرید، بلھے شاہ، وارث شاہ میاں محمد بخش عام زبان تے سی نالے بابا فرید دا کلام اچھا خاصا گرتھ دا حصہ اے۔ جدوں واپس گئے تے ایہ سارا لٹریچر اوہناں نے فرانسسی وچ چھاپیا تے جے کیتے۔ ایہ بالکل مارکس دا زمانہ سی۔ اسیں لئی ایہ سارا خیال مارکس سکول آف تھٹاٹ لگ رہیااے۔

پولٹیٹیکل ایکٹوازم میرے وچ ہے اسیں ڈرامے راہیں کردے وی ہاں دو جی گل ایہ وے کہ اچکل دا تھیٹر حکومتی چھتر چھایہ تھلے کیتھار سز کراندااے رووا دیو یا ہسا دیو سنگت تھیٹر کیتھارٹک تھیٹر نہیں اے۔

میںوں سنگت تھیٹر دے ڈرامیاں دی کوئی گنتی یاد نہیں کوئی تری دے لگ بھگ کیتے ہونے نیں۔ سن دو ہزار توں ہن تیکر ساریاں دا موضوع وکھرا وکھرا پر ساریاں دی روح اکو جی مطلب محنتی دی محنت سامنے آونی چاہی دی اے۔ مل، ملکیت ختم ہونی چاہی دی اے۔

پنجابی ستر توں اسی فیصد بولی جاندااے نالے گل دی سمجھ لئی کوئی رکاوٹ نہیں دو جا ایہ کہ سندھ دے نال نال ساریاں زبانوں دی روح اک اے زبان دا سوال اک احمقانہ گل اے۔

نال دینا نمبر پلیٹ لانااے۔ کوئی گل نہیں اگر ہے تے فرسنگت تھیٹر اک قدرت دا تھیٹر

اے ناکہ فیمنٹ تھیٹر یا کوئی ہو پر میں آپ بڑا متشدد قسم دا فیمنٹ ہاں کیوں بے عورت ریسپٹو ہوندی اے قبول کردی اے تے مرد اوس دے الٹ۔ تہاڈے سوال پاروں فیر ایگل کہ اسیں بہت سارے ڈرامے کیتے جیہناں وچ عورت دا کوئی کردار نہیں جیویں ”جیبو جانی دی وار“ انج ای بہت سارے ڈرامے نیں جیہناں وچ مرد دا کوئی کردار نہیں جیویں ”چوک کسنجھے دی“۔ فیمن ازم اک سوچ اک رجحان داناں اے۔ سنگت اک گروپ داناں اے۔ نہ کوئی صدر نہ کوئی سیکرٹری نہ کوئی ممبر نہ کوئی ورکر نہ کوئی مل ملکیت سارے ای سنگی اکو برابر مل کے کم کاج کرن دا ڈھنگ ایہو قدرت دا نظام تے طریقہ اے۔

ساڈے انقلاب دا ایہ مطلب نہیں اپنی قبضے کر لو بھن تر وڈ دیواگ لا دیواے تے پہلے توں ہو رہیا اے۔ متوازی تھیٹر دا مطلب اے متوازن فلاحی۔ ایس دے متوازی کہیہ کجھ ہوسکدا اے اسیں اوہ کر رہے ہاں یعنی عشق لوکائی دا ایکانالے اسیں کوئی لوکاں نو پڑھا نہیں رہے نہ ایہ تھیٹر دا کم اے اسیں تے ایہ کر رہے ہاں اگر گند ہے تے اٹھ کے آپ صفائی کرو کسی شے دی لوڑ ہے تے اٹھو آپ تے اس دا بندوبست کرو نہ کہ تقریراں کرو۔ اپنے آپ نوں تجربات وچ لے آؤ۔ اپنے اندر تے خلق دے حسن نوں تجربے وچ لے آؤ ایس دا سواد لوو۔

ایس ساری گل بات دا پر چھاواں ساڈے اوہناں چار تھیٹر ڈرامیاں راہیں پورا ہوندا اے۔ کسر کرولی، چوک کسنجھے دی، سہی دی وار۔ ایہ خیال چوڑی شاہ جی دی کتاب وچ موجود نیں۔ ایہ جھہڑے تسیں ڈرامے کہہ رہے ہو جیویں احمد خان کھل، بھگت سنگھ اک رات راوی دی وغیرہ ایس دا ایہ مطلب نہیں صرف انقلاب کہ انگریز ہندوستان چھوڑ دیوے ایہ ہر طرح دے ظلم تے استبداد دی گل اے۔ لوکل سرمایہ دار تے جاگیر دار اوہ وی اپنی مل تے ملکیت چھوڑ دے۔

پیرل تھیٹر غریب لوکاں دا تھیٹر اے اسیں تناؤ ناسکی دے سکول دی پیروی کر دے ہاں صرف بنیادی لوڑاں نوں پورا کر کے ڈرامہ کہینا جاسکدا اے۔ نالے ایڈا پراسار سامان کیویں نال نال لے کے ٹریا جاسکدا اے۔ فیر ایہ سارے ورتن و تارے عام لوکائی نال جوڑت وچ وی اوکڑا اے۔ بندے دا اپناں وجود ای سب کجھ کر سکدا اے۔ مقصد صرف عشق تے عشق ای کافی اے۔

ہما صفر (7) سنگت تھیٹر دے موڈھی نیں۔ اگر انج آکھیا جائے کہ آپ نیں اس دی نینہہ رکھی تے اے گل بہتی ٹھیک اے۔ تقریباً سنگت دے سارے ڈرامے جھہڑے پیش کیتے جا چکے نیں تے ہو رہے نیں اوہناں دی ڈرکیشن منہ مہاندرا آپ نیں بنایا اے۔ ہما صفر لہور جے پلے نیں کونوٹ منڈگرمی روڈ لہور توں سکول دا آغاز کہینا فرکینیئر ڈ کالج تے ایس توں بعد آپ این سی اے چلے گئے پچکن

توں ای پیٹنگ شاعری تے موسیقی دا شوق سی کیوں جے گھر دا ماحول وی کجھ ایس طرح دا سی دوجا پیپلز پارٹی نال وابستگی پاروں ذہنی سیاسی پیچیدگی پیوولوں پروان چوھی۔ سوشل ازم پڑھیا تے پڑھایا جاندا سی چائینی میگزین تو اتر نال گھر آندے سن۔ اک میگزین آؤندا سی جس داناں چین با تصویر سی ایس وچ محمدیاں کڑیاں تے سرکس تے تھیٹر دیاں فوٹواں مینوں اپنے دل کھچدیاں سن اج جدوں میں تھیٹر دا کم کر رہی ہوندی ہاں تے اوہ سب کجھ میرے چیتے رہندا اے۔

نجم جی دے گھر ایس ہفتہ وار بیٹھک وچ اکٹھے ہوندے سی تے پنجابی ادب پڑھیا جاندا سی اج وی ایہ نم جاری اے۔ ایہ ادب میرے لئی بڑا متاثر کن سی ایس لئی میں باقاعدہ طور تے شرکت کردی ہاں اوس ویلے تے میں این سی اے وچ پڑھدی سال جدوں اتھے آنا جانا شروع کیتا۔ این سی اے وچ میں تھیٹر نال وی کم کر رہی ساں تے ضیاء نے مارشل لاء لادتا۔ عوامی وزیر اعظم نوں پھاہ لادتا، ایہ ساریاں گلاں ایس ادب نال جڑ ریاں سن۔ نجم صاحب جو کجھ پڑھا رہے سن اوہ ادب ساڈے لئی بڑا نوال تے متاثر کن سی نالے اوہ وڈے وی سن تے چوکھی سمجھ بوجھ رکھدے سن۔ جتھڑی گل نجم کر رہیا اے اوہ اج سیاسی سماجی تے معاشی طور تے بہت درست اے۔ ضیاء دور وچ عورت تحریک چلائی گئی تے میں کالج توں ای اوس دے نال جو گئی۔ عجیب عجیب قوانین بنائے جارے سن جو کجھ باہر ہو ریسی سنگت اس دے خلاف کھڑا ہون دی قوت دے رہی سی۔ مدیحہ نجم نال سکرپٹ ڈکس کردی سی۔ سنگت وچ باقاعدہ آؤندی جاندی سی۔

فیر لوک رہس بن گئی ایس سارے ایس نال جو گئے لخت پاشانے اس دی بنیاد رکھی پاشی دا نجم صاحب نال بڑا عقیدت والا تعلق سی۔ نجم دیاں لکھتاں سانوں پہلے پاشی نے ای پڑھایاں۔ پاشی پنجابی ریت روایت تے زبان دے نال بڑا جڑیا ہو یا سی تے بڑا جذباتی سی۔ ایسے پاروں لوک رہس دی نینہہ رکھی گئی۔ لوک رہس زیادہ نظریاتی ادارہ سی اسی ہن وی مل کے کم کری دا اے۔

اجو کا تھیٹر نظریہ پاروں چھوڑیا پر میں اوس ویلے ایس بحث دا حصہ نہیں سی۔ ڈھیر سنگیاں نے چھوڑ دتا تے میں وی اوہناں نال مل گئی۔ میں لوک رہس تے کدی وی نہیں چھوڑیا پر میں کم کرنا تقریباً چھوڑ دتا سی۔ نظریاتی لوک اگے پیچھے ہوندے چلے گئے فیر لوک رہس اک این جی او بن گئی تے ایس سنگت تھیٹر بنا لیا۔ سنگت 1998ء وچ شروع کیتا۔ ایس لہور گرامر سکول وچ ہیر دمودر پر فارم کیتا تے ایہ ایس دی پہلی پرفارمنس سی۔ چالھی دے لگ بھگ کوئی پروڈکشن نیں تے ہزاراں دے حساب نال پرفارمنسز نیں پروڈکشن ہو رہے تے ڈرامہ کھیڈنا ہو رہے۔

سنگت تھیٹر لوک روایت ہے ایہ عامال دا تھیٹر اے سارے لوک سنگت تھیٹر نیں، ایہ ظلم تے

دھرو دے خلاف اک آواز داناں اے۔ تھیٹر سچ بولن دی طاقت دیندا اے سچ بولن سکھا دیندا اے تھیٹر بندے نوں آزادی دے دیندا اے جیہڑی معاشرہ نہیں دیندا تھیٹر آزادی دی پہچان کروادیندا اے۔ عام بندے دی آزادی سنگت تھیٹر دا مقصد اے۔ اوہ سارے مسئلے جیہڑے لٹ مار، مل تے اتھمال دے نال جڑے نیں سنگت اوہناں دے خلاف کھلوتا اے۔ مزدور مردیا عورت اتھمال کسے وی شکل وچ ہوتے۔ ہور کوئی ایناں چنگا لکھ ای نہیں رہیا ایس لئی نجم دے لکھے نوں ای تھیٹر لئی ورت رہے ہاں نالے اوہناں نے فوکس کیتا ہو یا اے۔

کسٹیوم تے میک اپ ضروری تے ہے پر ایس نوں ایکٹر دے اتے غالب نہیں آجانا چاہیدا بند نظر آؤنا چاہیدا اے نا کہ میک اپ۔ ڈرامے وچ بندے دی لوڑ اے بس۔ اسی گروڈ و سکی نوں فالو کر دے ہاں (غریب دا تھیٹر) ہر اوہ شے جیہڑی ویکھن والے نوں کرن والے تو دور کرے اوہ شے نہیں ہونی چاہی دی۔ اگر تے رنگ نفسیاتی طور تے کوئی اثر لئی استعمال کیتا جا یا اے فیر تے ٹھیک اے اگر بدرنگے لوکاں نوں رعب تھلے لے آ یا اے تے ایس دی کوئی لوڑ نہیں۔ رنگاں دے ڈھیر مطلب ہوندے نے کسنبے دارنگ گاڑا رتا اے پر پچا اے ناپائیدار اے اڈ جاندا اے ایس لئی اتھے دنیا دی بے ثباتی تے فانی ہون پاروں ورتیا گیا اے نالے شاعر دے اپنے میٹا فور ہوندے نیں۔ منیالہ رنگ، بدرنگ اے مزدور دا اپناں رنگ اے۔ سرخ رنگ کسنبے دا تیز دھپ تے اڈ جاندا اے پانی نال بدرنگ ہو جاندا اے اے مزدور دی مزدوری اے۔ محنت کسے ہور تھاں تے پہنچ جاندی اے۔ ڈرامے دے ایکشن تے لوک خود سمجھدے نیں کیوں جے اے اوہناں دے اپنے گھڑے محاورے تے اکھان نیں۔ انج کھلون دا کیمہ مطلب اے تے انج کھلون دا کیمہ مطلب اے؟ انج ویکھن دا کیمہ تے انج ویکھن دا کیمہ۔ تھیٹر اتھے صدیاں توں موجود اے تے لوک ہر شے سمجھدے نیں۔ سب کجھ لوکاں دے اپنے اندر موجود اے۔

ساڈے نال تم کرن والے لئی کوئی پابندی نہیں۔ کوئی نظریاتی طور تے آیا تے وی ٹھیک اے، اگر اداکاری کرن آیا تے وی ٹھیک۔ دوویں پاسے بندہ راضی اے بس بندے دامن راضی ہونا چاہیدا جیویں وی ہوے اندر دی خوشی تے سکون لئی تے سب کجھ کری دا اے۔ سنگت تھیٹر کرن دا مقصد اے کہ جو کجھ بندے دا اپناں اے اوہ اسی دار ہے لبھدے اپنے ہتھ پیر ایس دے ای رہن اوہدا اپناں دل دماغ اوسدا اپناں رہوے۔

اے وی گل ٹھیک اے کہ پنجاب دی سیاست تے سیاسی لوکاں نوں یاد رکھن دا پر بندھ وی ہے پراچ نہیں جیویں عام طور تے ہوند اے اسیں تے ہیر و ازم دے خلاف ہاں ہیر و ازم نوں توڑنا سٹیٹس کو نوں چیلنج کرنا ساڈی ورت اے۔ اوہناں ہیر و نوں ہیر و بناون والے لوکاں دی گل بات اسیں کردے ہاں احمد خان کھرل، ڈلے بھٹی نال جڑے لوک جیہناں اس دی مدد کیتی جس پاروں اوہ مرادے چڑھیا اوہ اصل وچ ہیر و نیں۔ وڈی گل ایہ وے کہ اوہ کمیہ مقصد اے جس پاروں اوہناں لوکاں نیں جاناں قربان کیتیاں اوہ مقصد اصل وچ ہیر و اے اوس نوں لوکاں دے سامنے کرنا۔ ساڈی بڑی خاص آڈیننس اے اوہ لوک جیہڑے جتنے زیادہ مظلوم، جتنے زیادہ لٹے گئے نیں، جیہڑے ڈھیر ماڑے نیں اسیں اوہناں لئی کم کردے ہاں۔

اسیں ہر پرفارمنس تو بعد لوکاں نال گل بات کردے ہاں اوہناں دے سوالاں دے جواب دیندے ہاں اوہناں دا تھیٹر بارے نظریہ تبدیل ہو جاندا اے۔ اوہ کہندے نیں کہ تھیٹر نیں سانوں اندر دی گل کرن دا حوصلہ دتا اے جیہڑی کہانی تسیں کیتی اوہ سانوں اپنی ای چا پی اے۔ اسیں اگر کم کر کے خش خش واپس آجاندا ہاں تے کامیابی ای کامیابی اے خشی حاصل کرناں ای تے کامیابی اے اوہ سانوں مل رہی اے، دو جا لوک وی نال جڑ رہے نیں، ہور کامیابی کس داناں اے۔

اسیں اچ دے ڈرامے نہیں کر دے جیہڑے معروفی حالات نال جڑے ہوندے نیں جیویں ملالہ لئی کوئی ڈرامہ ہووے یا فیر مختاراں مائی لئی کیتا جائے جیویں دے اسیں کردے ہاں اوہناں وچ ایہ سب کچھ آجاندا اے تے پہلے توں ای لوکاں نوں پتہ اے پر جس پاروں ایہ سب کچھ ہوندا اے جس دی کیڑ نہیں ہوندی اسیں دی دس اصلی کم اے جیہڑا اسیں کر رہے ہاں۔ فلاں تھان تے اگ لگ گئی فلاں تھان تے سیلاب آگیا اے ساڈی سیاست دا حصہ نہیں، نہ اسی کوئی این جی او ہاں۔ سنگت کوئی ناں نہیں نہ اسیں نمبر پلیٹ دے قائل ہاں اسیں اکھٹے ہو کے گل بات کردے ہاں اسیں اکھٹ نوں سنگت کہہ لو۔

زبان کوئی مسئلہ نہیں اگر زیادہ لوکاں تیکر پہنچنا مقصود اے تے فیر پنجابی ای سب توں ودھیا تے بہتر اے کیوں جے لوکاں دی جڑت اسیں دے نال اے اگر تسیں ایہ سمجھدے ہو کہ اخباراں تے ٹی وی دیکھن والیاں لئی کوئی آسانی کرنی اے فیر اوہناں نوں پنجابی سکھنی پئے گی۔ اگر اسیں اردو یا انگریزی وچ کم کردے ہاں تے اسیں دا مطلب ایہ وے کہ اسیں لہور وچ ای کم کر رہے ہاں۔ لوکاں نال جڑن لئی لوکاں دی زبان ہونا ضروری اے۔ پنجاب تک نہیں محدود ہوندے بلکہ اسیں سندھ گئے تے پنجابی وچ ای کیتا چلو چھڈ و اسیں کے پی وچ ڈرامے کیتے تے پنجابی وچ ای کیتے اوہناں نے

وی انج ای سمجھ لئی جیویں اسی سمجھ رہے ہوندے ہاں۔ بہت دور دور ڈرامے کر کے آتے ہاں اسیہو جیہا کوئی اعتراض نہیں سامنے آیا۔ گھٹ کر لوو چنگا کر لوو۔ اے تیکر پنجابیاں دی ای تس نہیں ختم ہوئی دوجا عامال لئی کون کر دے جیہڑا کر رہیا اے اوہنوں تے کرن دیو۔ آرٹ عام لوکاں تیکر تے پہنچ دا ای نہیں۔ اصل وچ عامال نو کم کاج وچ مصروف کر دتا گیا اوہناں کولوں آرٹ کھوہ لیا گیا۔ سنگت تھیٹر کوئی ماڑا موٹا کم نہیں کر رہیا جیہنوں صرف کسی خاص پہلو نال ویکھیا جاتے نالے ایس نوں تثنیقی تحریک سمجھ کے ایس دے اُتے لہندے دی نمبر پلیٹ لاناں وڈی زیادتی اے پر ایس دا پساہ ایناں اے کہ اے مسائل وی اس دے وچ خود بخود آجاندا ہے نیں سنگت تھیٹر ہر ظلم زیادتی ہر دھرو ہر لٹ ہر قسم دی مل قبضہ سیٹھس کونوں لکاردا اے۔ سنگت تھیٹر بالکل وی اصلاحی تھیٹر نہیں نہ ایس کم نوں اسی پسند کر دے ہاں۔ اصلاح ایہ وے کہ ظالم ظلم تے کرے پر نرم رویہ رکھے، قبضہ تے مل مارو پر پڑھے لکھے طریقے نال کرو۔ سنگت تھیٹر اک لوکاں تھیٹر اے پر ایہ ادب توں لٹریچر توں باہر نہیں۔

مکدی گل: ذاتی مشاہدے، لٹریچر ریویو تے انٹرویو راہیں ایس نتیجے تے پہنچے ہاں کہ سنگت تھیٹر جیہڑا کہ ایس دا ناں نہیں پر سدیا جاندا اے اپنی بنتر تے اپنی عرض دے وچ بالکل نو یوکلہ تھیٹر اے۔ پنجابی زبان ابلاغ دی زبان اے ایس وچ ای سارے ڈرامے کھیڈ دے نیں کسی ہور زبان نوں ورتنا چنگا نہیں سمجھدے، کیوں جے ایہ عامال دی زبان اے۔ ایہ ای زیادہ بولی جاندی اے۔ سنگت دے نظریے دا اک جز پنجابی زبان دا فروغ وی اے تے سیاست وی۔ عامال دا تھیٹر اے تے عام بندے یعنی کوئی وی کھیڈ دا حصہ ہو سکدا اے۔ جیویں سنگت وچ آون والے تقریباً سارے ای کسی نہ کسی کھیڈ دا حصہ ہوندے نیں، بھانویں اوہ اداکار ہون یا نہ وی ہون۔ کیوں جے سنگت ایس گل نوں من دا اے کہ فن ہر بندے دے وچ موجود اے تے اے کوئی خاص گل نہیں خاصاں نے ایس تے مل مار کے عامال کولوں کھولیا تے ہن خاص کر کے پیش کیتا جاندا اے۔ فن عامال دا اے تے سنگت وچ لوکاں دی گل ہوندی اے۔ سنگت ہر ظالم تے ظلم دے خلاف کھڑا اے۔ ایہ مل ملکیت تے قبضہ دے خلاف اے۔ نہ ایہ کمزور اے تے نہ کوئی این جی او اے۔ اپنے پلے توں خرچ کر کے تے اپنے پیچھے داکم کر دے نیں۔ ایہ بندے دی گل کر دے ایس لئی بندگی دے جیہڑے قدرت ولوں اصول تے قانون نے ایس دی لوکاں نال گل بات کر دے نیں ایس لئی سنگت تھیٹر دی ہر کھیڈ دے وچ ہر اوہ مسئلہ آجاندا اے جیہڑا ہر بندے دی واہری اے۔ نو یوکلے طور تے کوئی ایسی گل بات تے مسئلے تے ڈرامہ نہیں کیتا جاندا جیہڑا دو جے کر رہے نیں۔ سنگت اپنی بنتر وچ ہر اوہ تھیٹر اے

جھڑا ہر سماج دی لوڑاے۔ ایس اک تھیٹر وچ سارے تھیٹر موجود نیں پر کوئی ناواں نہیں کہ ایہ سیاسی اے، انقلابی اے یا مزدبانی یا مزاحمتی تھیٹر اے یا ایہ کہ کوئی زانیاں دی تحریکی تنظیم۔ 1998 دا ٹورا اے تیکر جاری و ساری اے۔ جھڑاے پاسے وی جانڈے نیں سنگت دا ناواں بوٹالا کے آؤندے نیں۔ ہر تھاں نوں سنگت بن جاندی اے تے اوہ پنجابی ادب راہیں تھیٹر کھیڈاں کھیڈ کے لوکاں دی لوکاں راہیں گل بات ٹوری رکھدے نیں۔ سنگت دے سارے سانجھی اکو جہے برابر نے ایس دا کوئی خاص انتظامی ڈھانچہ نہیں، نہ ایہ سگی ایس دے قائل نیں نہ سنگت کسی قسم دی جکڑ بندی نوں من دی اے پر اپنے کم کاج تے کم نال جڑت پاروں ہما صفر ایہدے گرومنے جانڈے نیں۔ دو جا لیکھت تے صلاح کار نجم حسین سید ایس سارے پاسار دے پیر تے مرشد نیں۔ مڑ درجہ بدرجہ ہور لوکاں دا ناں اے جیویں شفقت حسین اے۔ فیر ایہ اپنے انگ ڈھنگ وچ کوئی ناواں کم تے نہیں انج دے تھیٹر تے انج دے وچار ڈھیر پرانے نیں سنگت دے سگی تے ایس گل نال اتفاق نہیں کردے کہ ایہ کوئی مارکی نقطہ نظر دا تھیٹر اے کیوں جے اوہ کسی نمبر پلیٹ تے ناویں دے قائل نہیں نالے ایہ من دے نیں کہ ساڈے بابے پہلاں توں ایس نظریہ تے ایس وچار دی گل کردے نیں مارکی تیکر ایہ گل ساڈے بابیاں راہیں پہنچی اے۔ عام سمجھ لئی ایہ گل ٹھیک اے کہ سنگت تھیٹر مارکی سکول نال جڑیا ہو یا اے۔ مارکی خیال سنگت تھیٹر دا اک جز تے ہو سکدا اے پر کل نہیں ایہ کل اپنی ذات وچ ای کل اے۔ سنگت تھیٹر سماجی خدمت دے نقطہ نظر تے وی بھر پور پورا اتر رہیا اے۔ نالے ہر طرح دے سیٹس نوں وی چیلینج کر رہیا اے۔

References:

- * Assistant Director Radio FM 96.6 Lahore College for Women University Lahore
1. Zarrilli, Phillip B., McConachie, Bruce., Williams, Gary Jay., Sorgenfrei, Carol Fisher: T h e a t r e Histories , 2nd ed. LONDON and NEW YORK: Taylor& Francis , 2010.
 2. Fischer-lichte, E. History of European Drama and Theatre LONDON and NEW YORK: Taylor& Francis ,2002.
 3. Ahmed, Ibrahim. "Theatre and Nation-Building: An Ethnography of the Grass Root Theatre Group Sangat in Punjab, Pakistan 1." Folkloristic Understanding of Nation Building in Pakistan, 2020.
 4. Faiza Rana, " Women Who Named Unnamed:Pakistan Women Heroes Huma Safdar,"World Press. com , Septepber, 18, 2019, <https://pakistanwomenheroes.wordpress.com/tag/sangat-theatre/>.
 5. Mehmood, Thair."Contextualizing Pakistani Drama and Theater: A Case Study of Ajoka "JDSS 3, no. 3 (Spetember,2022):610-616. [http://dx.doi.org/10.47205/jdss.2022\(3-III\)58](http://dx.doi.org/10.47205/jdss.2022(3-III)58)
 6. Akhtar et al. "Diaspora of Punjabi Language By The Punjabi Theatre." Hamdard Islamicus,41 no.1&2(Jun,2018):1-18. <https://www.researchgate.net/publication/340966988>
 7. "Representation of ethics in the stage dramas of Pakistan." StudyMoose, Dec 07, 2016. Accessed July 23, 2023. <http://studymoose.com/representation-of-ethics-in-the-stage-dramas-of-pakistan-essay>

☆ ستونٹ کور

☆☆ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

گرونا نک بانی وچ عربی شہداولی: اک ویروا

Abstract:

We are calling today's world the Global Village. Humans have not only accepted the tradition of learning from each other and practicing it, but it has also made the world easier. If you look carefully at this process, this process has been going on for centuries. Languages started borrowing words from each other when humans migrated to other civilizations to make their future beautiful. This practice is learned by humans from animals that like to travel with food and weather. The land of Punjab is also great in the sense that it always not only liked the people of knowledge but also tried to integrate them into its civilization by giving them a good status. So, apart from many seasons, there are also many civilizations and a large vocabulary of different languages. Arabic is one of the richest languages in the world. whose words exist in many languages of the world. In Punjab also, due to Sufis and Fakirs, many words became a part of Punjabi language and literature which are still present in one form or another.

Keywords: *Global Village, Languages, borrowing words, civilization, literature, Sufis and Fakirs*

انڈیانا یاں انڈس ویلی نوں رہو ریتاں دی دھرتی آکھیا جاندا اے۔ ہندوستانی پر نچراواں وچ ہمیش توں دو جیاں زباناں لئی مان تران موجود رہیا ای کوئی کمزوری نہیں سگوں وگیان (علمی) گن ہن۔ خطے دی وکھری تھاں تے اپنی زبان نال بے جا پریم دیاں روایتاں موجود رہیاں پر سندھ وادی

وچ سنسکرت دا بول بالا و شیش طور تے رہیا ایس نوں دیوی دیوتاواں دی زبان سمجھیا جاندا سی۔ دوسریاں زباناں تے پنجابی دی ڈوگھی چھاپ تے زبان ترقی وچ سنسکرت دا مڈھلہ حصہ اے۔ چین مت تے بدھ مت پننگن پاروں پالی تے پراکرتاں نوں مان سمنان ملیا۔ ایہ زباناں پورے ہندوستان دیاں رہو ریتاں تے سمھیا چارک وچ اوہ تھاں نہ بنا سکیاں۔ مذہبی تے وسپی حدال پار کر کے عام لوکاں دی زبان بھگتاں نے لوکائی والی ای رہی بھگتاں وچ سادھ تے سنت، صوفی فقیر، ناتھ جوگی تے سنیا سی شامل سن۔ ہندوستان اتے ترکاں تے عرباں دے حملے وچوں عربی زبان تے ہندوستانی دھرتی تے قدم ضرور رکھے پر کجھ خاص تھاں کجھ بندیاں تک محدود رہی جاں کہہیا جاسکدا اے کہ ایہ حملہ آوراں ولوں بنائے کجھ مدرسیاں تک سمیت رہی۔ ستویں توں 11 ویں صدی نے اوس توں بعد جد مدرسیاں وچوں لوکاں دے زباناں سکھن نال صوفیاں تے فقیراں ولوں عام لوکائی نال اوہناں دی زبان وچ رشتہ جوڑ دیاں لوکائی اسلامی تعلیمات توں ودھیر متاثر ہوئی۔ خاص کر شودر جتاں نوں سماج وچ اوہ مقام نہیں مل رہیا سی۔ اسلام وچ برابری نال رہن سہن پاروں عام لوکاں نوں عربی زبان دی بھرپور جانکاری ملی۔ تخت تے براجمان حاکم عربی توں ودھ فارسی نوں دربار وچ تھاں دیندے رہے۔ اوہناں موجب فارسی وچ عربت مان خاص بندیاں لئی عربی زبان توں ودھ کے اے۔ مشرقی زباناں دے ماہر ڈاکٹر امر و نٹ سنگھ ہوراں بیان کیتا:

”ترک تے مغل سامراج دی ستھاپنا ہو جان نال مغل حاکم تے ایس نال سمبندھت

ایرانی مول دے شاہی امیراں تے جاگیرداراں نے بھارت وچ فارسی بھاشا دی

انجی سرپرستی کیتی کہ ایہ مغل دربار تے پر بندھکی عملے دہی بھاشا بن گئی۔“⁽¹⁾

ایس طرح فارسی لپی ڈھیر چرتک بھارتی اتہاس، وسوں تے شاعری وچ مول روپ وچ نہ صرف موجود رہی سگوں ایس دی سرپرستی وی ہوئی و دیشی وایاں عام لوکائی بولیاں نوں مندا آکھ کے اوہناں نال مترئی جیہا سلوک ہويا۔ پر عربی زبان تے ادب اپنے وشال روپ وچ ہوون کارن فارسی توں گھٹ نہ رہیا۔ پنجاب دی دھرتی، ماں بولی تے وسوں وچ عربی فارسی ہر تھاں اتہاس دے پنے تے اکٹھے موجود رہیاں۔ ہر نام سنگھ شان ایس نوں وسیب وچ شامل ہوتے لکھدے ہن:

”جدوں بھارت اُتے و دیشی مسلمان راج کر رہے سن جیہناں دی دھارمک

بولی عربی اتے سرکاری ساہت تے سمھیا چارک بولی فارسی سی۔ ایس لئی اوہناں

دے دھرم، کرم، راج، سماج، ساہت وچ سمھیا چارک آد دے کجھ خاص شداں

دا پنجابی دی لوک بولی دا بھاگ بن جانا اک سبھاوک گل سی۔“ (2)

پنجابی دے موڈھی مسلمان صوفیاں دیاں بانی، کوتاواں، رچناواں موجب اوہناں اسپنے وچاراں دے پرگٹاوان لئی پنجابی نوں ورتیا پر قلم نوں لکھتی روپ دین لئی عربی لپی دا ورتاوا کیتا۔ ایس عمل راہیں عربی دا ڈھیر شبد بھنڈا رچھنڈا زیادہ تر اسلام، مسلم شرع، اسلامی تصوف دے عنواناں نال سمبندھت سی، فطری طور تے پنجابی زبان وچ رل گیا۔ ایس دی سب توں پہلاں نشانہ ہی بابا فرید جی دی بانی توں دسویں اے جو گرو گرتھ صاحب وچ ایس پرکار اے۔

بھجو بھجو کھلی اللہ ورساؤ میہو

جائے ملا تینا سبنا تیتو ناہی نہو (3)

بابا فرید جی نے لوکائی لئی صاحب دی صفت دے نال وڈیائی تے جاپ کرنا ضروری جانا اے۔ بھگت نام دیو جی بارہویں صدی دے مہان کلاسیکی شاعری وچ براجمان دوسرے وڈے شاعر ہن اوہناں دی بانی وچ عربی زبان دے اکھر براجمان ہن۔ سری گرو گرتھ صاحب وچ بھگت نام دیو جی ورگے نیویاں جاتاں وچ جنم لین والے مہاپورشاں نوں ستکاری مان ملیا۔ گرو گرتھ صاحب جی وچ بھگت نام دیو جی دا شبد ایس پرکار اے جیہڑا عربی شداں نال پرچیا اے۔

میں اندھلے کیہ ٹیک تیرا نام کھند کارا

میں غریب میں مسکین تیرا نام ہے ادھارا

کریموں رحیموں اللہ توں غنی

حاجرا حضور در پیوں توں منی (4)

تیسرے وڈے بھگت جیہناں دی بانی سری گرو گرتھ صاحب وچ براجمان اے، اوہ بھگت کبیر جی ہن بھگت کبیر جی تیرہویں یاں چودھویں صدی وچ بنارس وچ جنم لیا۔ ذات دے جولاہے سن سارے بھگتاں وچوں آپ جی دی بانی سری گرو گرتھ صاحب وچ سب توں ودھیر درج اے۔ بھگت کبیر جی نے سماجک برائیاں دا زور نال کھنڈن کیتا۔ گرو گرتھ صاحب وچ بھگت کبیر جی دے اوہ شبد جنال وچ عربی زبان دے اکھروی ہن ایس پرکار اے۔

من کر مکہ قبلہ کردہی

بولن ہار پدم گور ایہی

کھورے نلاں بانگ نواج (نماز)

اک مسیت دسے درواج۔ رهاؤ۔ (5)

مہان ودوان، لکھاری تے پنجابی زبان ادب دے استاد ڈاکٹر نوید شہزاد ابوڑی بولیاں دی شہادولی نون خطے دیاں زبانان لئی بقا دا ضامن قرار دتا اے۔ ”پنجاب کالسانی مزاج“ وچ بیان کردے ہن۔

”اپنی زبان سے محبت اور دوسروں کی زبان کو قبول کرنے کا رویہ ہی کسی خطے کی بقا کا ضامن ہو سکتا ہے۔ خاص طور پر ایسے خطے (ممالک) کی جو کثیر لسانی ریاست کی حیثیت رکھتے ہوں۔“ (6)

پنجابی زبان تے ادب وچ مڈھلاناں بابا فرید جی دا ہے جہناں دے شلوکاں اتے شہاداں وچ پریم بھریاں دوجیاں بولیاں دے بھنڈار ملدے ہن۔ ایس پرکار جا پیدا کہ شہاداں نون کئی صدیاں تک دھرتی تے ورتیا گیا ہووے۔ بھگت کبیر جی نے اسلام دے پیروکاراں لئی من نون مکہ اتے دہی (سریر) نون قبلہ بنا کے پیش کیتا۔ بھگت کبیر جی نے مسلماناں اتے ہندوواں دی فرقہ پرستی دے نشان مورتی، پوجا، حج ترہہ یا تراں، روزے اتے ورت نون لے کے دیا کہ ہری دا واسا منکھ دے دل وچ اے سارے گرو پیرو سانجھے ہن کیوں نام ہی تارن ہار اے رب نون خوش کرن لئی روزے رکھن والے قاضی نون کہیا کہ روزے وی رکھدا اے تے اپنے سواد لئی جیواں وی لمبی ماردا اے اپنے اندر صاحب (اللہ) نون انوبھو ہی نہیں کردا اتے گواہ رہیا اے بھگت کبیر جی دا فرمان اے:

آسا

روجا دھرے مناوے اللہ ہو سو آدیت جی سنگھارے

آپا دیکھ اور نہیں دیکھے کاہے کو جھکھ مارے۔ 1۔ (7)

بھگت کبیر جی دی بانی وچ عربی شہادولی دی وی بہو گنتی اے۔ خاص طور ”صاحب“ لئی اللہ دا شہد ورتیا گیا اے۔ ایس توں وکھ مکہ، قبلہ، کتاب، دے اکھرو وی اوہناں دے کلام دے خاص شہد ہن۔ بابا فرید جی، بھگت نام دیو، بھگت کبیر جی دی بانی ساڈے کول سکھ دھرم دے بانی تے پہلے گرو گرو نانک صاحب جی دی مہان آداسیاں کارن پراپت ہوئی۔ گرو صاحب جی دا سموچا جیون اک مہان کھوج کار والا سی۔ گرو نانک جی دی بانی سکھیا دین والی بانی اے۔ گرو صاحب نے اپنے سمکالیاں اتے اون والے دکھاں تکلیفاں او پر نمرتا، پیار تے سیوگ دتا۔ گرو جی مہان دھارک رہنما تے کوی سن۔ اوہناں دی ساری رچنا گرو گرنٹھ صاحب وچ براجمان اے۔ گرو جی نے 19 راگاں وچ الہی بانی

وچ بہت کچھ رچیا تے بختیا ہو یا اے جس راہیں انسان نوں رب تے انسانیت دی پہچان ہندی اے۔ گرو نانک صاحب جی تے اوہناں دی بھاشا بارے جگ دے مہان کھوج کار آپر جے سی ہوراں اپنی پتک وچ ایس پرکار دا ویروا کیتا اے۔

It embraced, to begin with certain old Hindi elements, many obsolescent deshi or local, country, terns, and some Arabic and Persian words, all of which weve subject to sikh veconstruction, whetever by intention or from sheer circumstance a most interesting aspect of Linguistics is its Religious use of terminology; a new sect we see, creates its own vocabulary to a marked degree.⁽⁸⁾

سری گرو نانک صاحب جی جدوں ست سال دے ہوئے تاں اوہناں نوں پاندے جی کولوں ہندی، پرا کرتی تے لنڈے دی زبان پڑھن لئی گھلایا گیا پھیر پنڈت برج لاج کول سنسکرت پڑھ کے ویداں شاستراں دا گیان پراپت کیتا۔ ویلے دی راج بھاشا فارسی تے عربی سی۔ گرو جی مولوی قطب الدین کولوں ایہ بھاشا وی پڑھیاں ہن گرو گرتھ صاحب وچ گرو نانک صاحب دی بانی وچ عربی شہاں دے ڈھیر حوالے پراپت نیں۔ کرسٹوفر ٹیکل آکھدے نیں:

”گرو نانک جی دی بانی وچ عربی، فارسی دے شہد کافی مقدار وچ ملدے نیں۔ گرو صاحب نے اپنی بانی وچ عربی، فارسی دے لگ بھگ 700 شہاں دی ورتوں کیتی اے۔“⁽⁹⁾

گرو نانک صاحب جی دے اپدیش کسے اک فرقے یا قوم لئی نہیں اوہ ہندوواں دے گرو اتے مسلماناں دے پیرسن۔ گرو جی دے ادیش نال سماج نوں چنگے جیون دی جانچ ملی انسانی حیاتی دے ہر کھیتروں گرو جی نے اپنی ودھیا سوچ، عملی سکھیا، چنگے اپدیشاں نال بھر دتا۔ گرو صاحب جی دا اوہ شہد جس وچ عربی زبان دے اکھر زیادہ ہن ایس پرکار اے۔

سلوک محلہ پہلا

مہر مسیت صدق مصلاحق حلال قرآن

سرم سنت میل روزہ ہوہ مسلمان

کرنی کعبہ سچ پیر کلمہ کرم نماز

تسبی ساتس بھاہ سی نانک رکھے لاج⁽¹⁰⁾

گرونا تک صاحب جی دامارگ سچ دامارگ اے پریم دامارگ اے۔ اوہناں دے اخلاق وچ سچ، کردار وچ سچ، انصاف وچ سچ، سچ توں بنا سب کارج جھوٹے ہن۔ گرو جی دافرمان اے کہ مسجداں وچ رحم ہووے تے نماز والی صفت تے بھروسہ ہووے جیویں قرآن پاک وچ ایمان داری بارے دیا اے حیا نوں اپنی سنت اتے چنگے کردار نوں اپنا روضہ بنا کے ای چنگا مسلمان ہو جائے گا۔ سچ نوں روحانی رہبر اتے نیک عملوں نوں پنا کلمہ اتے نماز بنا اتے مالا اوہ اے جیہڑی رب نوں چنگی لگدی اے انج صاحب تیری عزت آبرو رکھے گا۔ رب ہر انسان نوں اکو جیہا پیار کردا اے اوس دی نگاہ وچ کوئی وڈا چھوٹا نہیں۔ گرونا تک جی دافرمان اے:

اللہ اکھ، اگم قادر کرنہار کریم

بھ دونی آون جاوئی، مقام اک رحیم (11)

گرو گرنٹھ صاحب وچ ایہ شہسری راگ وچ براجمان اے اللہ عربی زبان دا اکھرا تیکس دے ارتھ رب، خدا، ہر، پرما تمادے نیں گرو گرنٹھ صاحب وچ رب واسطے کئی اکھرورتے گئے نیں قادر، کریم تے رحم وی عربی شہداولی دے اکھرنیں کہ پرما تمادے قادر، کریم اتے سب تے رحم کرن والا اے۔ اکھ ساری دنیا قدرت دامالک اے سارے جگت دارچن ہار اے سب جیواں اتے رحم کرن والا اے۔ سدا قائم رہن والا صرف اک رب اے دنیا آون جاوون والی اے۔ گرو جی تے انسان نوں رب دے بھانے رہن لئی آکھیا۔ رب نوں پتا اے کس نوں کبھی، کیوں، کنا، کدوں تے کیویں دینا اے۔ رب نے کسے وچ فرق نہیں کیتا۔ رب دے حضور سچ پروان اے دنیا نوں دیکھ کے سمرن نوں بھلن دی غلطی نہ کرسوامی تیرے کولوں حساب کتاب منگے گا گرو جی داشہدا اے۔ جس وچ عربی، فارسی، بھاشادی ورتوں صاف دسدی اے:

سلوک محلہ پہلا

حکم رجائی ساکھتی درگئے سچ قبول

صاحب لیکھا منگسی دنیا دیکھ نہ بھول

دل دروانی جو کرے دروسی دل راس

عشق محبت نانا لیکھا کرتے پاس۔ ا۔ (12)

گرو گرنٹھ صاحب وچ مارو راگ وچ گرونا تک صاحب جی دا ایہ شہد براجمان اے ایس شہد وچ کئی عربی اکھ درج نیں جیویں حکم، قبول، عشق، محبت اے۔ ایہ رچنار ب دے حکم نال ہوئی

اے اوس دے دربار وچ سچ ای پرونا ہوندا اے۔ جیہڑا منکھ دل دی رکھی کردا اتے ایس نوں پوتر رکھدا اے اوہی سنت اے گرو جی دا فرمان اے اوس دے پیار، محبت دا حساب رب کول اے۔ گرو صاحب نے روحانیت اتے سماج سیوانوں اک دوہے دا ساتھ دین لئی بنایا۔ سماج سیوانوں بنا دھرم ادھورا اے۔ لوکائی دے بھلے توں بنا روحانیت فوجی اے۔ گرو جی دھارمک پرچارک سن۔ اوہناں لوکاں دی سماجک تے دھارمک حیاتی بدلی ہر جند رنگھ دلیگر آکھدے نیں:

”گرو صاحب نے وڈے وڈے عالم فاضل لوک، راج، مہاراج، جاگیردار،

چوہدری، امیر تے محنت کش تے فقیر اپنی رومانی شخصیت نال اپنے نال رلا

لیا۔“ (13)

گرو صاحب نے سچ دی حیاتی دا سبق دتا۔ ہر انسان نوں کیرت دی حق حلال دی اتے ایمانداری دی نمائی کرنی چاہیدی اے ہر انسان دا فرض اے کہ اوہ اپنی نمائی وچوں کجھ حصہ کڈھ کے لوکاں دے بھلے واسطے خرچ کرے اتے لوڑ ونداں اتے لاچار لوکاں دی مدد اتے ہر منکھ کیرت کرن تے وڈ چھکن دے نال نال رب داناں چیلے۔ گرو جی مطابق منکھ نوں دنیا توں نہیں مایا دی پکڑ توں دور ہون دی لوڑ اے گرو جی دا فرمان اے:

سری راگ محلہ پہلا گھرتیا

عمل کر دھرتی بیج شہو کر سچ کی آبنت دبید پانی

ہوتے کر سان اپمان جنمائے لے بھست

دو جگ (دوزخ) موڑے ایو جانی۔ 1۔ (14)

ایس شہو وچ دو اکھر عربی دے ورتے گئے نیں ایمان جس دے ارتھ بھوسا، یقین، سردھا دے نیں تے دوسرا دو جگ جس دا ارتھ دوزخ دے نیں ایہ شہو گرو ناک صاحب جی نے سری راگ وچ آپارن کیتا اے۔ رب زنگار اے ایہ جو کجھ وی نظر آوندا اے اوہ اکال دا ہی روپ اے منکھ دے سریر دے اندر برائیاں دا چکڑ اے تے ایہ من ڈڈوا اے جھہڑا کہ کنول پھل دی قدر بالکل نہیں پاوندا۔ جیویں کنول دا پھل چکڑ وچ پیدا ہوندا اے تے سارا سما اوس وچ ہی رہندا اے پر اوہ چکڑ وچ لہڑا نہیں۔ گرو جی سدا ہی ہری داسمرن کرن دا اپدیش دیندے ہن پر ایہ من اوس اپدیش نوں نہیں سمجھا جد تیکر ایہ من مایا دے رنگ وچ رنگیا ہو یا اے اوہناں لئی دھرم بے اثر اے۔ اوہی بندے مالک رب دی مہر دی نظر وچ ہن جہہناں نے پوری شردا نال اوس رب نوں سمیرا اے نیک کرماں

نوں اپنی کھیتی بنا کے سچ دے بل نوں صدا ای دیندار ہو کسان بن کے تیری سرو مانگ کی انج ای سمجھ
آ جاوے گی کہ جنت کبھی اے اتے دوزخ کبھی اے۔ ایہ نہ سمجھی کہ صرف گلاں نال ای رب مل جاوے
گا۔ جیویں گرو جی دا فرمان اے:

پیر پیغمبر سالک سادک سہو دے اور سہید (شہید)
سیخ (شیخ) مساک قاضی ملاں در دروس رسید (15)

مساک سیخ عربی دا اکھراے جس دے معنی بزرگ، پیر دے نیں گوربانی وچ ہر تھاں سچ
دے نال مساک شہد آیا اے۔ ایس لئی ایس دا ارتھ ابھیاں کرنا والا دے نیں۔ دنیا تے انیکا پیر،
پیغمبر، ربی راہ دکھاوون والے بھلے پُرش دھرم لئی مرن والے انیکا، شیخ، قاضی، ملاں اتے صاحب دے
دروازے وچ پوہے ہوئے سادھو اوہناں نوں بہت برکتاں ملدیاں ہن جو دعاواں کر دے رہندے
ہن پر ماتماں اپنی قدرت آپ ہی جاندا اے آپ ہی ایہ جگت رچتا رچدا اے۔ پر اوہناں دے سبق
وچ ایہ شہد وچ اپنی ڈوگھی راہ دسد اے۔ جس وچ فرمان اے:

سلوک محلہ پہلا
مسلمان کہاوں مشکل جاہوئے تا مسلمان کہاوے
اول اول دین کر بیٹھا مشکل مانا مال مساوے
ہوئے مسلمان دین مہانے مرن جیون کا بھرم چکاوے
رب کی رجاتے منے سہراو پر کر کرتا منے آپ گواوے
تو و نا نک سرب جیا مہر نمت ہوئے ت مسلمان کہاوے (16)

ایس شہد گرو نانک صاحب جی دا ماہجہ راگ وچ براجمان اے ایس وچ عربی شہد اولی
دے کئی اکھر موجود نیں جیویں حلال دے ارتھ حق دی کمائی دے نیں خیر خدا دے ارتھ رب توں سب
دا بھلا منگنا، صفت دے ارتھ رب دی صفت اتے وڈیائی کرنی، کلمہ دے ارتھ ہن کہ رب توں بنا کسے
نوں سجدہ نہیں کرنا اتے حضرت محمد ﷺ رب دے پیغمبر نیں۔ مسلمان عربی تے فارسی دونوں زبانوں
وچ ورتیا گیا اے مسلمان دے ارتھ اسلام مت نوں دھارن کرن والے حضرت محمد ﷺ دے پیروکار
اتے تسلیم کرن والے دے نیں۔ قرآن پاک دیاں آیتاں توں پتا چلدا اے کہ مسلم اوہ ہوند اے جو اللہ
تعالیٰ دے سامنے سر جھکا دیوے رب نوں اپنا مالک من لیوے گرو گرتھ صاحب وچ مسلم، مسلمان
دے اکھر ورتے گئے ہن گرو نانک صاحب جی نے راگ ماہجہ وچ ایس شہد وچ مسلمان اکھردی

ویا کھیاں کیتی اے۔ گرو نانک صاحب دی بانی وچ عربی لفظی ایس پرکار شامل ہن۔ کجھ جیہناں دی بہتی ورتوں کیتی گئی۔ مسلمان اکھوانا مسلمان دا مسلمان ہون تے مان اوکھا اے سب توں پہلاں دھرم نال پیار ہنکارنوں ختم کر دا۔ زندگی اتے موت دی فکرتوں اوپر ویکھنا چاہیدا اے۔ دھن لوڑ وند وچ وڈ دا دھرم نوں جیون دی بیڑی دا ملاح بنا لینا رب دے بھانے نوں بر متھے مننا میں نوں اندروں مکا دینا اے۔ جیواں اوپر مہربان ہون دی لوڑ ہے۔ مسلمان لئی ایجھے لچھنا دا دھارنی ہون ات ضروری اے۔

محلہ پہلا

پنج نواجا (نمازاں) وقت پنج پنجاں پنجے ناو

پہلاں سچ حلال دوئیے تیجا خیر خدائے

چوتھی نیت راس من پنہویں صفت ثنائے

کرنی کلمہ آکھ کے تا مسلمان سدائے

نانک جتنے کوڑیاں کوڑے کوڑی پائے۔ 3۔ (17)

مسلماناں لئی پنج وار پنج نمازاں پڑھنیاں لازم نیں۔ نمازاں دے نال پنج ہی ہن پہلی نماز سچ دی پرتیک ہے۔ دوجی حلال دی کمائی دی۔ تیسری رب دے نال تے دان دین دی۔ چوتھی شد ارادہ رکھن دی اتے پنہویں پرما تمناں دا نام چپن دی مسلمان نوں اوپرکت دے مطابق نیک عملاں دا کلمہ پڑھ کے ہی اپنے آپ نوں مسلمان اکھوانا چاہیدا اے۔

سانوں اوہناں دی رچناواں توں دکھ وی سبھیا راک وچ شداولی دی ورتوں دسدی اے۔ ایس لئی پنجابی دارتہ ہور ودھ گیا اے نہ کوئی ابوڑی بولیاں دے شداں دے بھنڈار نال گھنڈا اے۔ ایہناں شداں نال پنجابی زبان تے ادب دی ڈونگھائی ودھ رہی اے سگوں زبانان دے ماہر پنجابی بولی دی دوجیاں بھاشاواں نال سانجھ نوں گلوب و لیج دی سانجھ وچ وادھا اے۔ زبانان لفظی نال نہیں سگوں دوجیاں بولیاں دیاں سانجھاں نال وڈیاں ہو رہیاں ہن۔ زبانان لئی کوئی چھوٹ دی گل نہیں سگوں ایس نال دوجیاں زبانان نال پریم دی بھاشا دی گل ودھدی اے۔

”صفت، قاضی، شیخ، رضا، قرآن، کلام، شاہ، سلطان، امر، دربار، مہر، مسجد، صدق، مصلی، حلال، سنت، مسلمان، کعبہ، کلمہ، تسبیح، اللہ، قادر، کریم، رحیم، پیغمبر“ وغیرہ۔ ایہ اوہ شداولی اے جھہڑی گرو نانک صاحب توں دکھ باقی گرو صاحباناں، بھگتاں، بھٹاں، گروسکھاں نے ورتوں کیتی اے۔ ایس دی ورتوں

نال پنجابی زبان و ادب وچ انمول وادھے ہوتے ہن۔ اتے پنجابی زبان و ادب ایہناں شداولی دی ورتوں نال ودھیری وڈی زبان بن جاندی اے۔ کیوں جے زبان شداولی دے بھرے بھنڈار نال ہوندی اے۔ اجو کے سے وچ پنجابی زبان اے خاص کر ایس دی ادب وچ بہت سارے شدا شامل ہوتے ہن۔ جس نوں اپنے اندر سمان نال ایس دی ساہتک وچ انمول وادھا ہویا اے۔

حوالے:

- ☆ پی ایچ۔ ڈی ریسرچ سکالر، لاہور کالج فار وومین یونیورسٹی، لاہور
- ☆☆ صدر شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار وومین یونیورسٹی، لاہور
- 1 ڈاکٹر امرونت سنگھ، سری گرو گرنٹھ صاحب عربی فارسی شداولی کوش، گرو نانک یونیورسٹی امرتسر انڈیا، ص 367۔
 - 2 ہر نام سنگھ شان، گرو نانک دا شاہکار، جپ جی، پنجاب یونیورسٹی پبلیکیشن پیور، چنڈی گڑھ، ص 367۔
 - 3 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 1379۔
 - 4 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 1381۔
 - 5 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 727۔
 - 6 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 1158۔
 - 7 نوید شہزاد، ڈاکٹر، پنجاب کالسانی مزاج، یونیورسٹی آف پنجاب، لاہور، 2018ء، ص 190۔
 - 8 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 483۔
 - 9 Archer, J. C The Sikhs in Relation to Hindu, Musulm , Christian, and Asmadiyyas, priedeton. 1944, P109.
 - 10 سری گرو گرنٹھ صاحب عربی، فارسی، شداولی کوش، ص ii
 - 11 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 140۔
 - 12 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 64۔
 - 13 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 1090۔
 - 14 ہر چند سنگھ دلگیر ”سکھ تواریخ“ و الیم 1۔ سنگھ برادرز، امرتسر، انڈیا، 2022ء، ص 35۔
 - 15 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 24۔
 - 16 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 53۔
 - 17 سری گرو گرنٹھ صاحب، انگ 141۔

☆ ڈاکٹر عنبرین خواجہ

☆☆ ڈاکٹر فریدہ انجم

☆☆☆ ڈاکٹر شبنم گل

سکھ ازم اور کشمیر

Abstract:

Kashmir is a land of which is famous for its natural beauty scenery and glory throughout the world. Its scenic spots beautiful valleys high snowy covered mountains revers with ice cold water evergreen fields attractive lakes and spring dense forests and grateful health resort enhance its splendorarethe rich source of great attractionof tourists.It is place to enjoy the natural beauty Kashmir has a rich treasure of civilization culture art and heritage which change its social life.Kashmir has long dynastical and historical signifies of different tribes e.g. Hindu Buddhism, Islam, Jainism and Sikhism.This study reveals the cultural and religious impact of Sikhism is KashmirSikhism is also known as Sikh of Sikhi Dharma is an Indian religion that originated in the religion of Indian sub-continent around the end of the 15th century.it is the most recently founded major organized faith and stands at fifth largest worldwide with about 25.30million Sikhs as the early 21stcentury. Sikhism developed from the spiritual teachings of Guru Nanak the faith first guru and the nine Sikh Guru who succeeded him.In Sikhism the overall concept of God is Wah-e-Guru. Sikhism is the reform movement of 15th century.It is an ethical monotheism fusing elements of Hinduism and Islam Sikh believes that there is only one God which created everything. They believe that WaheGuru must remain in the mind of all time.

Keywords: *Sikhism Sikh, Kashmir, Wahe Guru, Muslim, Ranjit Sing, World, Guru Nanak*

ریاست جموں و کشمیر کو بالعموم جنت نظیر، ایران صغیر اور وادی لالہ زارو گل جیسے پرکشش ناموں

سے پکارا جاتا ہے۔ وادی کشمیر کو ایک جادوئی اور مسحور کن جگہ بنانے میں خوبصورت پھولوں، چشموں، جھیلوں، ندیوں، دریاؤں، آبشاروں اور بلند و بالا درختوں کی اہمیت و افادیت سے انکار نہیں کیا جاسکتا ہے۔ ریاست جموں و کشمیر جسے عموماً صرف کشمیر ہی کہا جاتا ہے۔ یہ 1846ء میں ایک وحدت کی شکل میں قائم ہوئی۔ یوں کشمیر پہلی مرتبہ 84، 471 مربع میل کے رقبے کے ساتھ دنیا کے نقشے پر ایک ریاست کی حیثیت سے نمودار ہوئی۔ وادی کشمیر دنیا میں جنت ارضی اور گوشہء پرسکون مشہور ہے۔ یہ خطہ سکون دل اور جمال فطرت کے عارفان حق کو ہمیشہ ہی دل پسند رہا ہے یہی وجہ ہے کہ کشمیر میں کئی مذاہب آئے اور تصوف کے کئی دبستان کھلے۔⁽¹⁾

مذہب انسان کی بہت بنیادی ضرورت ہے۔ جس کے بغیر اس کی نہ صرف دنیوی زندگی خطرے میں پڑتی ہے بلکہ کم سے کم سنگین بحران کا شکار ضرور ہو جاتی ہے۔ مذہب کی یہی مرکزیت اور انسانی زندگی سے اس کا یہی گہرا تعلق شاید اس چیز کا سبب ہے کہ اس کا اظہار مختلف عقیدوں، مخصوص اعمال، رسومات، فنون لطیفہ کے مظاہر، مخصوص پابندیوں، خصوصی قوانین، اخلاقی ضابطوں، مخصوص رویوں، حرکات و سکنات اور بے شمار دیگر صورتوں میں ہوتا ہے۔ مذہب کو دو حصوں میں تقسیم کیا جاتا ہے، مذہب کے پہلے حصے کا تعلق فرد کی باطنی زندگی سے ہوتا ہے اور انسان کا مذہب سے براہ راست تعلق قائم ہوتا ہے۔ مذہب کے دوسرے حصے کا تعلق فرد کی جماعتی زندگی سے ہے۔ یہاں مذہب ایک ایسی مخصوص روایت کی شکل میں سامنے آتا ہے جو ایک طرف تو افراد کی مذہبی اجتماعیت کے لیے بنیاد فراہم کرتی ہے۔ اور دوسری طرف اپنے تعلق سے فرد کے لیے مذہب کے عملی اور اجتماع اظہار کو بھی ممکن بناتی ہے۔ مذہب تمام مخصوص مذہبی و روایتوں کا نقطہ آغاز اور ان کی بنیاد ہوتا ہے۔ کسی بھی مذہبی روایت میں اس کے مخصوص عقائد و اعمال درحقیقت وہ تار ہیں۔ جن کے ذریعے اس روایت سے متعلق افراد اپنی روایت کے بانیوں کے روحانی تجربہ سے منسلک ہوتے ہیں اور بقدر اپنے روحانی ارتقاء کے اس میں شریک ہو سکتے ہیں۔ مذہب تمام روایتوں میں اپنی انتہائی بنیادی صورت اعلیٰ قدروں کی بقاء پر یقین کا نام ہے اور قدریں مثلاً انصاف، صحبت، ہمدردی، ایثار قربانی وغیرہ جو زندگی کو گہرے معنی عطا کرتی ہیں۔ دنیوی فائدہ یا نقصان، کامیابی یا ناکامی اور انسانوں کے سامنے کے ماننے یا نہ ماننے پر منحصر نہیں ہیں بلکہ ان کا وجود اور جواز ماورائی اور غیبی حقیقت کے احساس پر مبنی ہے جو انسان کے مذہبی تجربہ کی دریافت ہے۔ اس بنیاد پر مذہبی احساس انتہائی ناموافق حالات میں بھی، جب کہ ظاہر ہر طرف اعلیٰ قدروں کا خاتمہ نظر آتا ہو تو شکست تسلیم نہیں کر سکتا۔

مذہبی زندگی میں مذہب کے باطنی احساس اور مذہبی تجربہ کی مرکزی اور اساسی حیثیت کے باوجود مذہب کا تاریخی، سماجی اور مدنی اظہار اپنی اہمیت رکھتا ہے۔ اس کے علاوہ علوم و فنون اور سیاسی اور معاشی زندگی پر بھی مذہب کے اثرات نمایاں طور پر محسوس کئے گئے ہیں۔ درحقیقت مذہبی تصور اور ادارے سیاسی اور معاشی زندگی کو براہ راست بالواسطہ متاثر کرتے ہیں۔ مذہب کے ذریعے مشترکہ انسانی اقدار، اخلاقیات اور رواداری عیاں کر کے دنیا کے تمام انسانوں کو ایک دوسرے کے قریب لایا جا سکتا ہے۔ اقوام متحدہ کے منشور کے مطابق دنیا کے تمام انسانوں کو اپنے عقائد پر عمل کرنے کی اجازت اور تحفظ ہونا چاہیے۔ دنیا میں جہاں بھی اقلیتیں موجود ہیں ان کا تحفظ ہونا چاہیے اور ایک دوسرے کے عقیدے کو نہیں چھیڑنا چاہیے۔ کیونکہ دنیا کے تمام بڑے مذاہب نیکی و بھلائی کی تبلیغ کرتے ہیں اور انسانوں کی فلاح و بہبود کی بات کرتے ہیں۔ آپس کے اختلافات کو چھوڑ کر دنیا کو امن کا گہوارہ بنایا جا سکتا ہے۔

اشاعت اسلام سے پہلے کشمیر میں ناگ مت، ہندومت، رشی مت، بدھ مت اور شومت کے مذہبی و روحانی افکار و تصورات مروج تھے۔ دور اول کا کشمیری تصوف، افکار و تصورات کا کوئی واضح دبستان نہیں، یہ نظریات و افکار کا ایک جنگل ہے جو توہمات کی جھاڑیوں سے اٹا پڑا ہے۔ دوسرے دور کا کشمیری تصوف خالصتاً اسلامی تصوف ہے۔ تیسرے دور کے کشمیری تصوف کے بانی شیخ نور الدین رشی ہیں۔ اصل میں یہی وہ دور ہے جس میں کشمیری مقامی تصوف پروان چڑھا اور یہی وہ دبستان ہے جس میں اسلام کے خوبصورت افکار کے پہلو بہ پہلو بدھ مت، برہمن مت اور شومت کے افکار و نظریات بھی ملتے ہیں۔

چودھویں صدی میں اسلام ریاست جموں و کشمیر کے کونے کونے میں پھیل چکا تھا اور تصوف کے چھ بڑے سلسلے استوار اور قائم ہو چکے تھے۔ یہ چھ سلسلے قادر یہ، سہروردیہ، کبر او یہ، نقشبندیہ، نور بخشیہ اور رشی تھے۔ پہلے پانچ سلسلوں کا منبع ایران اور ترکستان کی مملکتیں تھیں لیکن موخر الذکر یعنی رشی سلسلہ تصوف خالص کشمیر سے متعلق تھا۔ اکبر اور جہانگیر کے زمانے میں کشمیر میں رشیوں کی تعداد دو ہزار تھی اور یہ رشی متقی اور پرہیزگار تھے اور اپنا وقت یاد الہی میں صرف کرتے تھے۔⁽²⁾ کشمیر میں اسلام کا آغاز تاجروں، عالموں اور مبلغوں کی محنت شائقہ کا نتیجہ ہے۔ اس خطہ میں اسلام جنگ و جدل کے ذریعے نہیں پھیلا۔

کشمیر کے تعلقات وسط ایشیا اور بالخصوص عرب ممالک کے ساتھ اچھے رہے ہیں۔ وادی

کشمیر میں اسلام کے اثرات بتدریج مرتب ہو رہے تھے۔ 712ء میں محمد بن قاسم نے راجہ داہر کو شکست دی اور سندھ کو فتح کر لیا۔ جمیم بن سامہ ایک عرب مسلمان تھا۔ وہ راجہ داہر کے بیٹے جے سنگھ کے ساتھ کسی نہ کسی طرح کشمیر پہنچا اور سرینگر کے قریب شاہ کلمہ کے مقام پر آباد ہوا۔ یہاں اس نے پہلی مسجد تعمیر کروائی اور کشمیر میں اسلام کا پرچار بھی کیا۔ وسط ایشیا کے پہلے صوفی بزرگ سید شرف الدین عرف بلبل شاہ جو منگولوں کے حملے کے خوف سے ایک ہزار پناہ گزینوں کے ساتھ ترکستان سے کشمیر میں وارد ہوئے۔ یہ بلبل شاہ کی تعلیمات کا ہی شاخسانہ تھا کہ کشمیر اسلام کی روشنی سے روشناس ہوا۔ وادی کشمیر مختلف طریقوں اور کئی لوگوں کی جہد مسلسل کی وجہ سے اسلام کی روشنی سے منور ہوئی۔ اگرچہ وادی کشمیر کے اندر اسلام کے اثرات 13۔ 712ء سے نظر آتے ہیں لیکن باقاعدہ طور چودھویں صدی کا آغاز کشمیر میں اسلام کی آمد کا باعث بنا اور اسی صدی کے دوران کشمیر میں پہلی اسلامی حکومت قائم ہوئی جو کشمیر میں اسلام کی ترقی و ترویج کا باعث بنی۔⁽³⁾

احمد شاہ اور نادر شاہ ابدالی کے حملوں کی وجہ مغل حکومت کمزور ہو گئی تھی اور اس دوران سکھ مکمل طور پر ایک جنگجو قوم بن چکے تھے اور سکھ سرداروں نے اپنے سیاسی حلقے جو تاریخ میں مسل کے نام سے مشہور ہیں قائم کر لیے اور جہنا سے سندھ تک ایک سکھ ریاست ہائے متحدہ بنا لی۔ پنجاب میں سکر چکیہ مسل کے وارث رنجیت سنگھ نے اپنی توسیع اور پنجاب کی چھوٹی ریاستوں کو ضم کر کے ایک وسیع علاقے کشمیر سے صوبہ سرحد اور دریائے ستلج سے ملتان تک اپنی حکومت قائم کرنے میں کامیاب ہو گئے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ کا چالیس سالہ دور حکومت سکھوں کی سیاسی طاقت کی معراج اور اس کی آخری یادگار بھی ثابت ہوا۔

سکھ قوم کی بنیاد پندرھویں صدی میں پنجاب میں گورو نانک نے رکھی تھی۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ کا تعلق سکھوں کی بارھویں مسل سکر چاکیہ سے تھا اور یہ زراعت پیشہ تھے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ نے اپنے باپ کی وفات کے بعد ایک سردار کی حیثیت سے اپنی ذمہ داریاں سنبھالیں تو فتوحات کا ایک لا متناہی سلسلہ شروع کیا۔ وہ ایک بہادر و دلیر سپاہی اور زیرک سیاستدان تھا۔ پنجاب میں اپنی پوزیشن مضبوط کرنے کے بعد اب مہاراجہ کی لپچائی ہوئی نظریں جموں و کشمیر پر مرکوز ہو گئیں۔ مہاراجہ نے اس سلسلہ میں کشمیر پر تین حملے کئے۔ پہلے دو حملوں میں اس کو ناکامی ہوئی مگر تیسرے حملے 1819ء میں اس کو کامیابی ہوئی اور اس نے افغان حکومت کا تختہ الٹ کر کشمیر پر قبضہ کر لیا۔ مہاراجہ اپنے گیارہ سالہ دور حکومت میں وہ ایک بار بھی کشمیر نہ جاسکا اور کشمیر جانے کی حسرت لے کر ہی دنیا سے کوچ کر گیا۔

سکھوں کے دس گوروؤں نے کشمیر پر بالترتیب حکومت کی۔ یوں سکھ حکومت کے قیام سے ہی کشمیر میں سکھ ازم کا آغاز ہو گیا اور دیکھتے ہی دیکھتے کشمیر میں سکھ ازم تیسرا عوامی مذہب بن گیا۔⁽⁴⁾ یوں سکھ ازم ایک باقاعدہ اور منفرد مذہبی روایات کے ساتھ دنیا اور کشمیر کے نقشے پر ابھرا۔

سکھ ازم ایک ”سماج سدھا تحریک“ ہے۔ سکھ کی سادہ تعریف ”شاگرد یا سیکھنے والا“ ہے۔ سکھ دس روحانی اساتذہ ”گوروؤں“ کے شاگرد ہیں۔ ان دس گوروؤں نے اڑھائی سو سال تک سکھ ازم کے رہنما اصول وضع کئے۔ سکھ مت اسلام اور ہندو مت میں مفاہمت کی کوشش میں وجود میں آیا۔ سکھ مت کے پہلے گورو اور بانی ”گورو نانک“ تھے۔ انھوں نے اپنی جوانی میں ہندو سنیاسیوں کے ساتھ دنیا کے مختلف ممالک اور مقدس مقامات کی یاترا کی اور ہندو مت اور اسلام کی تعلیمات کو حاصل کیا۔ وہ مسلم صوفیاء کرام کے تصوف اور ہندو یوگیوں کی تعلیمات سے متاثر تھے۔ بابا نانک کا کلام جو پنجابی شاعری میں ہے یہی سکھ مت کی بنیادی عبادت اور روحانیت ہے۔

بابا جی نے اگرچہ کوئی اوتار ہونے کا دعویٰ نہیں کیا لیکن ان کی تعلیمات نے سماج میں ایک زبردست تبدیلی پیدا کی۔ انھوں نے سکھ مت کے حوالے سے تمام دنیا کے مسلمانوں کو درپیش مشترکہ مسائل کو باہمی بھائی چارے اور مساوات کے اصولوں سے حل کرنے کی تجویز دی۔ انھوں نے اپنے مشن کو جاری رکھنے کے لیے گورو ”انگد“ کو اپنا جانشین مقرر کیا اور اس طرح ان کے جانشینوں نے اس سماجی اصلاحی تحریک کو ”سکھ مت“ کا نام دیا۔ 1581ء میں گورو رام داس نے سکھوں کے مقدس شہر ”امرتسر“ کی بنیاد رکھی۔ گورو امر داس اور رام داس نے بابا نانک کی طرز پر روحانی شاعری کی۔ اس طرح سکھ مت کے مخصوص قوانین جو د میں آئے۔⁽⁶⁾

گورو گرنٹھ صاحب:

سکھوں کی مقدس کتاب ”گورو گرنٹھ صاحب“ ہے۔ گرنٹھ سنسکرت زبان کا لفظ ہے۔ جس کے معنی ضابطہ حیات کے ہیں۔ سکھوں کے پانچویں گورو ارجن نے گورو نانک اور اپنے سے پہلے گوروؤں اور بھگتوں کے کلام کو جو سچائی کے آفاقی اصولوں کے مطابق تھا، اس کو اکٹھا کیا اور سکھوں کی مذہبی کتاب کا درجہ دیا۔ اس سے قبل سکھ مت کی کوئی کتاب نہیں تھی۔ گورو ارجن بہت دوراندیش تھے۔⁽⁶⁾ بقول ان کے دنیا میں جو بھی بڑے مذاہب کے بانی ہیں۔ انھوں نے اپنے اپنے مذاہب کے ماننے والوں کو اصول، قانون اور عقائد دے کر ان کا پابند کیا۔ کتاب کے بغیر مذہب کی جڑیں گہری نہیں ہوتیں۔ گورو امر داس کے بیٹے کے پاس کئی گوروؤں کے کلام موجود تھے۔ وہ سب امرتسر لائے گئے اور گورو ارجن اس کلام کو بولتے جاتے اور کاتب اس کو تحریر کرتا جاتا تھا۔ ان کے بھائی نے ان کی

اجازت کے بغیر ہی گرنٹھ صاحب کی نقل تیار کر لی اور اپنی جانب سے کچھ شبدوں کا اضافہ کیا۔ گورو ارجن نے اس نسخہ کو ”تھاری بیڑ“ کا جبکہ گورو داس کے نسخہ کو ”میٹھی بیڑ“ کا نام دیا۔ گورو گرنٹھ کا نسخہ ”میٹھی بیڑ“ کرتار پور کے سکھوں کے پاس جبکہ ”تھاری بیڑ“ موضع مانگٹ کے سکھوں کے پاس موجود ہے۔ گورو گرنٹھ صاحب کے تین نسخے زیادہ مشہور ہیں۔ گورو گوہند سنگھ نے گور یائی کے خاتمہ کا اعلان کیا اور آئندہ گرنٹھ صاحب کو ہی ”گورو گرنٹھ“ کا نام دیا۔

گورو گرنٹھ صاحب کو ”گور مکھی“ میں لکھا گیا اور اس کا کچھ حصہ فارسی زبان میں بھی لکھا گیا ہے۔ اس کے بہت سے رسم الخط ہیں۔ گورو گرنٹھ میں سات گوروؤں، گیارہ بھگتوں اور پانچ مسلم صوفیاء کرام کا کلام ہے اور اس میں 5867 شبد اور شلوک و پوڑی ہیں۔ ”مول منتر“ سکھوں کی مذہبی کتاب گرنٹھ صاحب کے تمام کلام میں سب سے مقدس سمجھا جاتا تھا۔ اس میں گورو نانک کا ذات خداوندی کا تصور نہایت امجاز کے ساتھ جامع شکل میں آگیا۔ بابا جی کا عقیدہ توحید اسلامی نظریہ توحید سے مختلف نہ تھا۔ آپ نے خدائے واحد کو یاد کرنے کے لیے مختلف نام استعمال کئے ہیں مثلاً واٹے گورو، ہری، گوہند، موہن، لکھ، اگم اور کرنہار وغیرہ۔ کچھ نام مسلم روایات سے متعلق ہیں مثلاً اللہ، خدا، کریم، کریم اور رب وغیرہ۔ ”جپ جی“ مول منتر کے بعد سکھوں کے لیے تقدیس میں دوسرا درجہ رکھتا ہے۔ جپ جی ایک طویل نظم ہے۔ مول منتر اور جپ جی کے مطابق ”وقت کل جس کا نام خدا ہے، ایک ہے۔ وہ ہمیشہ رہنے والی سچائی ہے اور وہ خالق کائنات ہے۔“

سکھ مت میں اللہ پاک کی بذیل صفات ہیں۔ وحدانیت، جاوداں، دو عالم کا نور، سب سے بڑی سچائی، بے خوف ذات، لافانی، خالق کائنات، محبت کرنے والا، سکھ مت کے مطابق انسان میں بذیل خوبیوں ہونی چاہیں۔ برائی سے دوری انا و تکبر سے دوری، نیک اعمال، گناہوں سے دوری، سب انسان برابر ہیں۔ باطن کی صفائی، خدمت خلق، علم و فضل، رہبانیت سے دوری، فضول رسم و رواج سے دوری سکھ مت میں سب سے بنیادی چیز وہ سکھ مت کا طریق عبادت بھی کہی جاسکتی ہے۔ ”نام سمرن یا ذکر الہی ہے۔“ بابا نانک کے کلام میں ”نام“ اللہ تعالیٰ کی ذات کے لیے استعمال کیا گیا ہے۔ چنانچہ ذات الہی کے لیے بابا جی نے ایک عام اصطلاح ”ست نام“ (نام حق) استعمال کی ہے۔ اس طرح گورو نانک اور دوسرے سکھ گوروؤں کے کلام میں مختلف انداز سے ”نام“ کا استعمال ذات الہی کے لیے عام ہے۔ جبکہ نام کے معنی عشق الہی کے بھی ہیں۔ اسی طرح گورو گرنٹھ میں نام کا استعمال مختلف معانی پر حاوی نظر آتا ہے۔ نام سمرن دیندار سنگھ ہر وقت دہراتے رہتے ہیں اور بعض سکھ حضرات نام سمرن کے

لیے ایک چھوٹی تسبیح کا استعمال بھی کرتے ہیں۔ نام سمرن کا اہم اور مفید طریقہ ”کیرتن“ کی شکل میں بھی ہے جہاں باجماعت موسیقی کے ساتھ ”گر بانی“ کا ورد ہوتا ہے۔ اس کے علاوہ جو چیزیں باباجی کے نزدیک عشق الہی کے حصول میں معاون ہوتی ہیں ان میں سادھو سنگت، سیوا، ایمانداری، ہمدردی، پیار و محبت اور انکساری شامل ہیں۔⁽⁷⁾

گورو نانک جی طویل نظم ”جپ جی“ کے نمونے کے چند اشعار ملاحظہ فرمائیں:

سوچے سوچ نہ ہووئی، بے سوچے لکھ وار
 جپے جپ نہ ہووئی، بے لائے رہا لو تار
 بھوکیا بھوک نہ اوتری بے بنا پوریا بھا
 سیس سیانیا لکھ ہوئی تے اک نہ چلے نال
 کیوں سپارا ہو پیئے کیوں کوڑے ٹٹے پال
 حکم رضائی چالنا نانک لکھیا نال
 حکمے ہووئی آئر کار حکم نہ کہیا جانی
 حکمے ہووئی جو حکمے ملے وڑیائی
 حکمے اتر نیچ حکمے لکھی دکھ سکھ پایا ہی
 اک نام حکمے بخشیش اک حکمے سدا بھو اتیا ہی
 حکمے اندر سب کوئی، باہر حکم نہ کوئی
 نانک حکم بے بوجھے تے ہوتے کرے نہ کوئی⁽⁸⁾

بکوں وچ آیا ہوں وچ گیا
 ہوں وچ جمیا ہوں وچ مورا
 ہوں وچ وتا ہوں وچ لیا
 ہوں وچ کھٹیا ہوں وچ گیا
 ہوں وچ تے ہوں وچ رووے
 ہوں وچ بھرنیے ہوں وچ دھووے
 ہوں وچ جاتی جنسی کھوونے

ہوں وچ مورکھ ہوں وچ سیانا
 موکھ مکتی کی سار نہ جانا
 ہوں وچ سایا ہوں وچ چھایا
 ہوں میں کر کر جیت اپایا
 ہوں مے بوجھے تال درسو جھے
 گیان دی ہوڑاں ککھ ککھ لو جھے
 نان حکیمی لکھیے لیکھ
 چہا دیکھنی نیہا دیکھ (9)

انانیت کے ساتھ ساتھ گورونانک نے بعض دوسری نفسانی خرابیوں مثلاً خواہشات، لالچ، دنیا پروری، غصہ وغیرہ کو اپنے کلام کا موضوع بنایا۔ ان کے خیال میں ان تمام برائیوں سے نجات پائے بغیر عشق الہی میں آگے بڑھنا ناممکن اور مشکل ہے اور یہی راہ نجات بھی ہے۔

گورونانک صاحب کی تعلیمات کا ایک جزو جس نے روایات کی نشوونما میں نمایاں کردار ادا کیا۔ وہ ”گورو“ کا تصور ہے۔ بھگتی کی متصوفانہ روایت میں یہ تصور باباجی سے پہلے چلا آ رہا تھا کہ عشق الہی کے حصول اور خدا تک پہنچنے کے لیے ایک پیرومرشد سے ارادت ضروری ہے۔ جس کی رہنمائی اور تعلیم خدا تک پہنچنے کا وسیلہ ثابت ہوگی۔ باباجی کے کلام میں اللہ تعالیٰ کے لیے ”گورویاست گورو“ کی اصطلاح بہت عام ہے۔ جس نے حقیقت تک ان کی رہنمائی کی۔ بعد کے دوسرے سکھ گوروؤں کے کلام میں بھی گورو کی اصطلاح اللہ تعالیٰ کے لیے استعمال ہوئی ہے لیکن دوسری طرف دنیوی سطح پر انسانی گورو بھی اپنی اہمیت رکھتا ہے کیونکہ انسانی گورو ہی وہ وسیلہ ہے جس کے ذریعے پیغام الہی بندوں تک پہنچتا ہے۔ گورو کی اہمیت کے لیے باباجی کا ایک شعر پیش خدمت ہے:

گر پوڑی بیڑی گورو کر تلہا ہری ناؤ
 گر سر ساگر بو تھو گر تیرتھ دریاؤ

سکھ گوروؤں کے کلام میں گورو کا استعمال دونوں معنی یعنی ایک طرف اللہ تعالیٰ اور دوسری طرف انسانی گورو کے لیے ہوا ہے۔ سکھ مت میں ایک تیسرے معنی میں گورو کا استعمال اس پیغام حق کے لیے ہوا ہے جو سکھ گوروؤں اور دوسرے صوفی سنتوں نے جن کا کلام گورو گرتھ صاحب کا حصہ ہے۔ اپنے اشعار کے ذریعے بندوں میں عام کیا ہے۔ یہ کلام ”شد یا بانی“ کے نام دے مشہور ہے اور الہامی

سمجھا جاتا ہے۔ اس لیے ہی سکھ گوروؤں نے بھی اس کو گورو قرار دیا ہے۔ شبد یا بانی کا یہی تصور تھا کہ دسویں سکھ گورو نے اپنے بعد گوروؤں کا یہ سلسلہ ختم کر دیا اور گرنتھ صاحب جس میں سکھوں کے تمام تسلیم شدہ بانی یا شبد جمع ہے۔ آئندہ کے لیے سکھوں کا گورو قرار دیا۔ چنانچہ آج سکھ اس مقدس مجموعہ ”شبد“ کو گورو مانتے ہیں اور اپنی روحانی رہنمائی کے لیے اس میں شامل کلام کو کافی وثافی مانتے ہیں۔⁽¹⁰⁾

گورو نانک نے اپنی زندگی میں کسی مذہبی جماعت کے قیام کی کوئی شعوری کوشش نہیں کی تھی۔ البتہ اپنی تعلیمات کو اس دنیا میں جاری رکھنے کے لیے اور اپنے معتقدین کی آئندہ رہنمائی کے لیے اپنا جانشین مقرر کر لیا۔ ان گوروؤں کا تقرر حسب و نسب کی بنا پر نہیں تھا۔ بابا جی نے اپنا جانشین مقرر کرتے ہوئے علم، فیاضی، انکساری، فہم اور جاں نثاری کے معیار کو مد نظر رکھا۔ انھوں نے اپنے حقیقی بیٹوں کو بھی نظر انداز کر دیا جو اس معیار پر پورے نہیں اترتے تھے۔ سکھ مت میں ان گوروؤں کو ”پادشاہی“ بھی کہا جاتا ہے۔ مثلاً پہلا گورو پہلی پادشاہی اور دسواں گورو دسویں پادشاہی وغیرہ۔ بعد میں آنے والے سکھ گوروؤں نے آپ کی روایات مثلاً ”کیرتن اور لنگر“ وغیرہ کو جاری رکھا، جو آپ نے قائم کی تھی۔ بلکہ ان کو ترقی دینے اور بڑے پیمانے پر منعقد کرنے کی کوششیں بھی کیں۔ گورو انگد نے بابا جی اور دوسرے سنتوں کا کلام لکھنے کے لیے اپنا رسم الخط ”گرکھی“ ایجاد کیا اور دوسرا انھوں نے بابا جی کے ایک پرانے ساتھی بالا کے ذریعے ان کی سوانح عمری مرتب کروائی جس میں ان کی تعلیمات بھی موجود ہیں۔ اس تصنیف کی وجہ سے سکھوں کے اندر اتحاد اور جماعتی احساس پیدا کرنے میں نمایاں کردار ادا کیا گیا۔⁽¹¹⁾

سکھ مذہب کی تاریخ اور بابا گورو نانک جی:

سکھ قوم کی بنیاد پندرھویں صدی عیسوی میں اس وقت رکھی گئی جب گورو نانک کا اس دنیا میں ظہور ہوا۔ اس وقت ہندوستان پر لودھی خاندان (1450ء۔ 1526ء) کی حکومت تھی۔ 1526ء میں لودھی خاندان کے خاتمے کے بعد مغل حکمران تختِ دہلی کے وارث قرار پائے۔ جی۔ ایم۔ ڈی۔ صوفی لکھتے ہیں:

Sikhism was born in the Punjab area of South Asia, which now falls into the present day States of India and Pakistan, the main religions of the area at that time was Hinduism and Islam. (12)

بابا گورو نانک کی پیدائش کے بعد سکھ قوم کو باقاعدہ ترقی و ترویج حاصل ہوئی۔ ان کی فات بعد نو اور گورو پیدا ہوئے۔ بابا گورو نانک جنھیں سکھ قوم اپنا پہلا گورو اور سکھ مذہب کا بانی تسلیم کرتی ہے۔ 1469ء میں پنجاب کے ایک گاؤں رائے بھوئے تلونڈی میں پیدا ہوئے۔ جسے آج کل ننکانہ صاحب کہتے ہیں۔⁽¹³⁾ ان کا جنم دن نانک کیلنڈر کے مطابق 14 اپریل 1469ء کو منایا جاتا ہے۔ ان کی پیدائش ایک متوسط گھرانے میں ہوئی تھی۔ والد بزرگوار تلونڈی کے مسلمان کے کارندے تھے اور ان کے سپرد ان کی زمینوں وغیرہ کا جملہ انتظام کرنا اور حساب رکھنا تھا۔ ان کی پیدائش اپنے ننھیال میں ہوئی تھی جس کی وجہ سے وہ نانک مشہور ہوئے۔

انسائیکلو پیڈیا آف برٹینیکا کے مطابق:

His name means, he was born at the home of his mother's parents and it lays near Lahore.⁽¹⁴⁾

گورو نانک نے ابتدائی تعلیم اپنے گاؤں سے حاصل کی۔ ان کے اتالیق بینے کا شرف مولوی قطب الدین کو حاصل ہوا۔ انھوں نے میر حسن نامی بزرگ سے دینی علوم کی تعلیمات حاصل کیں۔ نانک کو شروع ہی سے مذہب سے لگاؤ تھا۔ جب آپ بلوغت کو پہنچے تو والد نے ان کی تمام تر توجہ دنیاوی امور کی طرف مبذول کرانے کے لیے ان کی شادی ایک ہندو لڑکی سلکھنی جی سے کروادی لیکن والد کی خواہش پوری نہ ہو سکی۔ ڈاکٹر چوراسیا لکھتے ہیں:

His father got him married to Sulakhani. He got two sons from this marriage but family could never deter him from the path he had chosen for himself.⁽¹⁵⁾

نانک جی ایک بت پرست گھرانے میں پیدا ہوئے تھے۔ انھوں نے ہندوؤں ہی میں سے ایک نئی قوم کو تیار کیا۔ وہ ہندو دھرم کے تمام عقائد کے خلاف تھے۔ لیکن وہ توحید کے ماننے والے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ مسلم اور غیر مسلم دونوں ان کا بہت احترام کرتے تھے۔ انھوں نے ہندو شاستروں اور قرآن مجید دونوں کا علم حاصل کیا ہوا تھا۔

چالیس سال کی عمر تک نانک کے پیروکاروں کی تعداد میں کافی اضافہ ہو چکا تھا۔ انھوں نے اس دوران کافی مسلمان بزرگان دین کے مزاروں پر حاضری دی۔ عمر کے آخری حصے میں انھوں نے دریائے راوی کے کنارے ڈیرے ڈالے جس کو بعد میں ”کرتار پور“ کا نام دیا گیا۔ انھوں نے کرتار پور کو آباد کر کے جانندھر کے قریب ایک دھرم شالہ بنائی۔ یہ دھرم شالہ ابھی تک سکھوں کے

مقدس مقام کی حیثیت سے موجود ہے۔ انھوں نے پنجاب کے ایک فعال فقیر کی حیثیت سے کام کیا۔ آپ نے اپنی تعلیمات پر مبنی ایک کتاب تحریر کی جس کا نام گرنہ رکھا۔

گورونانک اپنی آخری زندگی میں زیادہ دیر اپنے آباد ہوئے شہر ”کرتار پور“ میں ہی رہے اور 1538ء میں ستر (70) سال کی عمر میں وفات پا گئے۔ ان کی وفات کے بعد ان کی میت پر مسلمانوں اور ہندوؤں میں جھگڑا پیدا ہو گیا۔ مسلمان اسے دفن اور ہندو جلانا چاہتے تھے۔ لیکن اللہ تعالیٰ نے انسانیت کو تباہی سے بچانا چاہتے تھے اس لیے ان کے جسدِ خاکی کو اٹھالیا گیا۔ وہ چونکہ ایک صوفی بزرگ تھے اور بزرگانِ عالم کو دنیا کے جاہ و جلال کی قطعاً کوئی ضرورت نہیں ہوتی اور ان کے سامنے تمام دنیاوی عہدے وغیرہ بے معنی ہوتے ہیں۔ اس لیے انھوں نے اپنی وفات سے قبل ملوکیت کا خاتمہ کرتے ہوئے اپنے بیٹوں کو اپنا جانشین مقرر کرنے کی بجائے اپنے چیلے ”لہنا“ کو گورو مقرر کیا۔ جو بعد میں انگد کے نام سے مشہور ہوا۔

بقول لنگھم:

Nanak however ,had designated as his successor in his spirutal mission the Guru- Ship, another Kashatri,Lehna, who took the name Angad.⁽¹⁶⁾

دس سکھ گورو اور سکھ گرو دو ارے:

گورونانک نے اپنی زندگی میں کوئی مذہبی جماعت نہیں بنائی مگر سکھوں کی رہنمائی کے لیے اپنا جانشین یعنی گورو مقرر کیا۔ جس کا تقرر حسبِ نسب کی بناء پر نہیں تھا بلکہ ان کی فہم فراست اور علم و فیاضی کو مد نظر رکھتے ہوئے کیا تھا۔ سکھ مت کا جو ارتقاء دوسرے گورو انگد صاحب کے عہد سے شروع ہوا وہ گورو گو بند کے دور میں تکمیل کو پہنچ گیا اور سکھ مت ایک باقاعدہ اور منفرد مذہبی روایت کی حیثیت سے دنیا کے سامنے آ گیا۔ سکھ گردوارہ سکھوں کی مذہبی و مقدس عبادت گاہ ہوتی ہے۔ جس میں سکھ اپنی مذہبی عبادات اور رسومات کو ادا کرتے ہیں اور روزانہ کی بنیاد پر اس میں جاتے ہیں۔ انہی گردواروں میں لنگر کا بھی اہتمام کیا جاتا ہے۔

گورو انگد 1504ء میں چھتری خاندان میں پیدا ہوئے۔ انھوں نے گورونانک کی تعلیم کے فروغ کے لیے دن رات محنت کی۔ ان کی نامزدگی دراصل نانک جی کے کام ہی کا پھیلاؤ تھا۔ انھوں نے سکھ ازم کو خوب فروغ دیا۔ انھوں نے نانک جی کا شہر کرتار پور ان کے بیٹوں کے حوالے

کیا جو ان کے قانونی وارث تھے۔ نانک جی کے بیٹے سری چند نے یہاں پر ایک عمارت تعمیر کی اور انگد جی کو گورو ماننے سے انکار کیا۔ انھوں نے نانک جی کے کلام کو محفوظ رکھنے کے لیے کچھ اقدامات کیے تاکہ ان کا کلام آنے والوں تک صحیح حالت میں پہنچ سکے۔ انسائیکلو پیڈیا آف برٹینیکا کے مطابق:

Guru Angad popularised Sikhism. He encouraged Gur Mukhi script in place of Sanskrit language. Nank hymns and sayings were collected. He also edited the Guru's biography. (17)

گورو انگد نے بھی گورو نانک کی تعلیمات کی روشنی میں اپنے بیٹوں کو نظر انداز کرتے ہوئے اپنے ایک چیلے امر داس کو اپنی وفات کے بعد سکھ گورو بنایا۔ گورو امر داس 1552ء میں گورو بنے۔ وہ 1509ء میں ضلع امرتسر میں پیدا ہوئے۔ وہ ایک صوفی شاعر تھے۔ جنھوں نے بہت سارا صوفیانہ کلام اشعار کی صورت میں لکھا جو بعد میں ”گرنٹھ“ کا حصہ بن گیا۔ ان کے دور میں سستی پر پابندی عائد کر دی گئی۔ انھوں نے اپنی مذہبی سلطنت کو 22 حصوں میں تقسیم کیا۔ اس دور میں سکھوں کی تعداد میں بہت اضافہ ہوا۔ انھوں نے کرک شہر اور گنگا جمننا کے کنارے کئی مقدس جگہوں کا دورہ کیا۔ انھوں نے گوند وال میں ایک کنواں تعمیر کروایا۔ یوں گوند وال سکھوں کے لیے زیارت کا پہلا مرکز بن گیا۔ انھوں نے موت، پیدائش اور شادی کے موقع پر سکھوں کے لیے الگ سے تقریبات و رسومات متعارف کروائیں۔ انھوں نے شیرخوار بچوں کو قتل کرنے اور شراب نوشی سے منع کیا۔ انھوں نے اپنی وفات کے وقت اپنی بیٹوں کو نظر انداز کرتے ہوئے اپنے داماد بھائی جیٹھا کو بطور گورو رام داس نامزد کیا۔ انھوں نے 1574ء میں وفات پائی۔ (18) گورو رام داس کا تعلق چھتری خاندان سے تھا۔ یہ لاہور کے رہنے والے تھے۔ یہ زیادہ پڑھے لکھے ہوئے تو نہیں تھے لیکن ایک صوفی شاعر تھے۔ ان کے لیے صوفیانہ اشعار بھی گرنٹھ کا حصہ بنے۔ ان کی تعلیمات کی بنیاد دراصل نانک جی کی تعلیمات پر مبنی تھی۔ یہ مغل بادشاہ اکبر کے ہم عصر تھے۔ اکبر نے ان کے صوفیانہ نظریات سے متاثر ہو کر کچھ زمین عطا کی۔ جہاں انھوں نے 1577ء میں سکھوں کے مقدس شہر ”امرتسر“ کی بنیاد ڈالی۔ (19) امرتسر کی بنیاد رکھتے ہوئے انھوں نے کہا تھا کہ یہ وہ مقام ہے جہاں سکھ طاقتور قوم کی حیثیت سے حکمرانی کریں گے اور یہی جگہ ان کے سیاسی، سماجی اور معاشی مرکز کا موجب بنے گی۔ تو یہ بات حقیقت ہے کہ آج امرتسر دنیا بھر میں سکھوں کا ایک منفرد مرکز ہے اور اس کا سنہری تالاب ان کے لیے مقدس ترین مقامات میں سے ایک ہے۔ گورو امر داس نے نامزدگی کے اصول کو پس پشت رکھتے ہوئے پہلی مرتبہ اپنے سب

سے پیارے اور تیسرے بیٹے ارجن کو بطور گورو نامزد کیا اور سکھ مذہب میں یہاں سے موروثیت کا سلسلہ شروع ہو گیا۔

گورو ارجن اپنے باپ کی وفات کے بعد 1581ء میں گورو بن گیا۔ ان کے عہد تک سکھوں کی تعداد میں اس قدر اضافہ ہو گیا تھا کہ وہ ایک منفرد قوم کی حیثیت اختیار کر گئے۔ ان لوگوں میں اب باقاعدہ ایک تنظیم پیدا ہو گئی تھی۔ چنانچہ یہ پہلے گورو تھے جو نہایت تزک و اختتام سے زندہ رہے اور جنہوں نے اپنی لیے ایک ایسی فوج بنائی جو نہ صرف مسلح تھی بلکہ ان کے پاس رل و رسائل کی بھی فراوانی تھی۔ یہ گورو ایک تعلیم یافتہ انسان تھے انہوں نے ”گرنٹھ“ کو باقاعدہ طور پر ایک کتاب کی صورت میں تدوین کیا اور انہوں نے اپنے بزرگوں کے ارشادات کو اس کا جزو بنا کر تحریر کیا۔ اس کے علاوہ انہوں نے اپنا نمونہ کلام بھی اس میں شامل کیا۔ اس طرح سے گرنٹھ کے حصوں کو باقاعدہ موسیقی و خوش الحانی سے پڑھا جانے لگا اور اس کے لیے مخصوص دھنیں تیار کی گئیں۔ امرتسر کے تالاب کو انہوں نے مزید وسیع کروایا اور اس کے علاوہ ”ترن تارن“ کے قریب ایک نیا تالاب تعمیر کروایا۔ جسے ثانوی مذہبی مرکز قرار دیا۔⁽²⁰⁾ گورو ارجن کے دور میں سکھوں کی تعداد میں بے پناہ اضافہ ہوا اور اکبر کی وفات کے موقع پر سکھ مغل سلطنت میں ایک ریاست بن چکی تھی۔ گورو ارجن 1604ء میں ایک کتاب مرتب کی جس میں غیر معمولی طور پر ایک پیچیدہ مگر ایک جیسی تقسیم اور ذیلی تقسیم کے طریقے کو اختیار کیا گیا۔ یہ کتاب اب ”آدمی گرنٹھ“ کے نام سے جانی جاتی ہے۔ گورو ارجن کے لیے یہ کوئی معمولی تالیف نہ تھی۔ اس گورو کے دور میں سکھ معاشی اور سیاسی اعتبار سے بہت مستحکم ہو چکے تھے اور یہی وجہ تھی کہ وہ اس حد تک بے باک ہو گئے تھے کہ شہنشاہ جہانگیر کا حکم ماننے سے بھی انکار کر دیا۔ جس کی وجہ سے جہا نگیر نے گورو ارجن کو گرفتار کروا کے سزائے موت دلوا دی۔ جس سے سکھ مذہب نے باقاعدہ اپنے اوپر ایک سیاسی رنگ چڑھا دیا۔ یوں سکھوں کے دلوں میں مسلمانوں کے بارے میں نفرت کا آغاز ہوا۔ گورو ارجن کی سمدھی لاہور کے شاہی قلعے کے سامنے آج بھی موجود ہے۔

گورو ارجن کی وفات کے بعد ان کا گیارہ سالہ بیٹا ہر گوبند، سکھ جماعت کا گورو نامزد کیا گیا۔ ان کے دور میں سکھ جماعت ایک طاقتور حیثیت سے سامنے ابھری۔ وہ اپنے والد کی وفات کو بھلا نہیں پاتے تھے۔ اسی لیے انہوں نے سکھوں کی فوجی تربیت پر خوب زور دیا۔ ان کے دور میں سکھوں کو عسکری اعتبار سے خاصا عروج حاصل ہوا اور انہوں نے مغلوں کے خلاف لڑائیاں لڑیں۔ گورو جی 1645ء میں وفات پا گئے اور اپنی زندگی میں اپنے پوتے گورو ہر رائے کو نامزد کر لیا۔ یہ امن پسند قسم

کا انسان تھا۔ انہوں نے سیاسی الجھنوں میں پھنسنے سے گریز کیا۔ لیکن اپنی جماعت کی فوجی طاقت کو مضبوط کرنے کے لیے مسلسل کوشاں رہے۔ گورو نے اپنا سیاسی وقار قائم رکھنے کے لیے اپنی ہمدردیاں داراشکوہ کے ساتھ وابستہ کیں۔ جس کی وجہ سے شہنشاہ جہانگیر اس کا بہت سخت مخالف ہو گیا اور گورو کو اپنے دربار میں طلب کیا تو اس نے اپنے بڑے بیٹے رام رائے کے ہاتھ ایک معذرت نامہ ارسال کر کے اپنی جان بچالی۔ (21) یہ گورو 33 سال گدی نشین رہ کر 1661ء میں وفات پا گئے۔ ان کی وفات کے بعد ان کا چھوٹا بیٹا ہرکشن نامزد ہوا۔

گورو ہرکشن کی نامزدگی پر سکھ سرداروں میں بہت اختلاف تھا کیونکہ وہ ابھی نابالغ تھا اور بڑا بھائی رام رائے جو حق دار تھا وہ مغل دربار میں یرغمالی تھا۔ اس لیے گورو کی نامزدگی کا فیصلہ حاکم وقت کے ایماء پر چھوڑ گیا۔ حاکم نے اس سے کچھ سوالات پوچھے اور تسلی بخش جوابات پا کر ہرکشن کو بطور گورو نامزد کیا۔ لیکن اس کی زندگی نے وفاندگی اور وہ پیچک کے مرض میں مبتلا ہو کر 1664ء میں وفات پا گئے۔ ان کی وفات کے بعد تیغ بہادر گورو نامزد ہوئے۔ ان کا دور سکھ تاریخ میں خاصی اہمیت کا حامل ہے کیونکہ ان کی قیادت میں سکھوں کو نہ صرف سماجی بلکہ مذہبی طور پر بھی بے شمار کامیابیاں نصیب ہوئیں۔ گورو کی بڑھتی طاقت کے پیش نظر شہنشاہ اورنگزیب نے انہیں اپنے دربار میں طلب کیا اور اسلام قبول کرنے کی دعوت دی۔ ان کے انکار پر انہیں سزائے موت ہوئی۔ ان کی وفات کے بعد ان کا پندرہ سالہ بیٹا گوہند سکھ گورو نامزد ہوا۔

گوہند سکھ ایک شجاع اور دلیر انسان تھا اور جنگی علوم پر گرفت حاصل کر رکھی تھی۔ وہ ایک پڑھا لکھا آدمی تھا اور ہندی، فارسی اور مختلف مذاہب کے مطالعہ میں دلچسپی رکھتا تھا۔ اس نے ہی نانک مذہب کو اپنے مطالعہ کے بل بوتے پر از سر نو منظم کیا۔ اس نے سکھوں کے اندر مسلمانوں کے خلاف صف آراء ہونے کا جذبہ بیدار کیا۔ اس نے سکھ قوم کو سیاسی برتری حاصل کرنے کی تلقین کی اور سکھوں کو از سر نو منظم کیا۔ سکھوں کے آخری گورو نے 48 سال کی عمر میں 1708ء میں وفات پائی۔ اس کے ساتھ ہی سکھ مت میں گوروؤں کا سلسلہ اختتام پذیر ہوا اور انہیں آزادانہ سیاسی کاروائیاں کرنے کا اختیار دے دیا گیا اور گورو کے بعد سکھ لوگ باقاعدہ ایک قوم کی حیثیت سے دنیا کے نقشے پر نمودار ہوئے۔ گورو گوہند نے گوریائی کے خاتمہ کا اعلان کیا اور آئندہ گرنٹھ صاحب کو ہی ”گورو گرنٹھ“ کا نام دیا۔ یوں سکھوں کی مذہبی کتاب ”گورو گرنٹھ“ ہی ان کی رہنمائی کا ذریعہ بن گئی ہے۔ گورو گرنٹھ کو ”گور مکی“ میں لکھا گیا ہے۔ اس کتاب میں بابانانک، سات گوروؤں، گیارہ بھگتوں اور پانچ مسلم صوفیہ کا کلام

ہے۔ (22) بقول گورو گوبند، گورو گرنتھ صاحب ہی ان کے لیے ہمیشہ ہمیشہ گورو کا کام کرے گی۔ گورو گوبند کی زندگی کا یہ مقصد تھا کہ وہ مغلوں سے اپنے والد کی شہادت کا انتقام لیں گے۔ ”خالصہ“ کی تشکیل کے ذریعے وہ سکھ قوم کو جس سانچے میں ڈھال گئے تھے وہی مغل حکومت کے زوال کا سبب بنی۔ یہ گورو سکھوں میں اپنی جدو جہد کے ذریعے سکھوں میں ملی جذبہ کو پیدا کر گئے تھے۔ سکھوں نے جو، اب میں مکمل طور پر ایک جنگجو قوم بن چکے تھے اور مغل حکومت سے انتقام کو ایک عقیدہ کے طور پر مانتے تھے، پنجاب میں لوٹ مار اور قتل و غارت کے ذریعے اپنی بالا دستی منوانے میں کامیاب ہو گئے۔ سکھوں نے اپنی مختلف مسلمیں یا سیاسی حلقے قائم کر لیے اور جتنا سے سندھ تک کے علاقے میں ان مسلوں کی ایک سکھ ریاستہائے متحدہ بنالی۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ ایک وسیع علاقے میں جو کشمیر سے لے کر صوبہ سرحد اور دریائے ستلج سے ملتان تک پھیلا ہوا تھا اپنی واحد حکومت بنانے میں کامیاب ہو گئے۔ مہاراجہ کچھلیس سالہ کامیاب دور حکومت سکھوں کی سیاسی طاقت کی معراج ثابت ہوا اور اس کی آخری یادگار بھی۔ سکھ حکومت جن جن علاقوں میں قائم ہوئی تو ساتھ ہی ان علاقوں میں سکھوں کا مذہب ”سکھ مت“ بھی خوب پھلا پھولا اور ان علاقوں کا مشہور مذہب بن گیا۔

جہاں تک سکھوں کے بحیثیت ایک مذہبی جماعت کے ہندوؤں اور مسلمانوں سے علیحدہ تشخص کے ساتھ ساتھ منظم ہونے کا سوال ہے۔ تو وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ ہر آنے والے گورو کے عہد میں کچھ ایسے اقدامات کئے گئے ہیں جو سکھوں کے اپنے تشخص اور جماعتی تنظیم میں اضافے کا باعث بنے ہیں کہ دھیرے دھیرے ایک روحانی رہنما گورو کے منتشر معتقدین بعد کے گوروؤں کی زیر قیادت ایک مخصوص مذہبی جماعت کی شکل اختیار کرتے جا رہے ہیں۔

References:

- * Assistant Professor , AJk University Muzafarabad
- ** Subject Expert, Govt. Central Model Girls Higher Secondary School Gulberg, Lhr.
- *** Research Associate/ Junior Lecturer, AJk University Muzafarabad
- 1- Mir,G.M,china and Kashmir ,Rizwan Publishers ,Lahore ,2002,P.48
- 2- Gim,Saleem,Kashmir main ishuaat-e-islam universal Books Lahore 1986,P-19
- 3- Abdul Khalik Khan Kashmir main Sofia-e-kiramkeDeeniKhidmat, P.556

- 4- Martin,T.S , Ranjeet Nama, Transalted by M. Habib Alasir Publication, P.80
- 5- Singh Herbans Guru Nank,and the origins of the Sikhism,P.86.
- 6- Devier,Rebortvain,Sikhims ,Translated by Malik Ishfak, Book Home, Lahore, 2007-P104
- 7- Himus of Guru Nanak, Language Dept Punjab, Patyala,1972.P.10.
- 8- Farooqui Ahmed-ul-Hassan Dunya Kay Baray Mazahib, Maktaba Tameer-e-Insaniat, Lahore ,1990,P.209
- 9- As Above, P.211
- 10- As Above, P.213
- 11- As Above, P.214
- 12- G.M.D,SufiKashir,Vol II ,university of the Punjab Lahore,1948,P.723
- 13- Ghyani Ibad-ul-Allah ,Humara Nanak ,Guru Nanak Academy Pakistan, 1972,P.647
- 14- The EncyclopediaBritannica,Vol 20,Enyvlopaedia Britannical company, Ltd, Londen, 1929, P.647
- 15- Chaurasia,R.S,Dr. History of India, RaganPrinters Delhi =,P.136
- 16- Cumingham,JosephDavaey,History of Sikhs Rupa and New Dehli,1849,P.37.
- 17- The Encyclopedia Britannica,Volo 20,Encyclopaedia Britannica, Company Ltd Landon,1929,P.647
- 18- Kohali, Seeta Ram, Maharaja Rangitsingh,Hindustan Academy, Alabad, 1933,P.19.
- 19- Khinia Lal, Tareekh-e-Punjab, Sang-e-meil publication, 1989.P.07.
- 20- M.Lateef,Sayyed,Tareekh-e-Panjab,sang-e-Meil publications, 1936, P28.
- 21- As Above, P.31.
- 22- As Above, P.32.

- a) **Dr Harjinder Singh Dilgeer**
- b) **Dr Kalyan Singh Kalyan**
- c) **Satwant Kour**

The Muslims who saved the life of Guru Gobind Singh

Abstracts:

It has been preached that Muslims invaded Paonta and Anandpur several times (between 1688 and 1705) and tried to kill Guru Gobind Singh. This is a blatant lie. First of all, it was the Hindu hill rulers who attacked the Guru at Paonta Sahib and Anandpur Sahib. Secondly, yes, some attempts were made to kill Guru Gobind Singh, and these attacks were carried on by the rulers (who happened to be Muslims) and not the Muslim public. On the other hand, the Guru had friendly and family relations with several Muslim families which helped the Guru when his life was in danger. When Guru Gobind Singh left Anandpur in December 1705, he was given asylum by Nihang Khan (of Kotla Nihang Khan). Further, it was two Muslim brothers who helped the Guru in escaping from Chamkaur. Again, it was five Muslim holy men who escorted him from Machhiwara to a safe zone. The Sikhs cannot pay the debt of these Muslim families.

Keywords: *Sikhs, Muslims, Guru Gobind Singh, Saviours of Guru Gobind Singh.*

It is widely propagated that Guru Gobind Singh had to fight 16 battles against the Muslim rulers. But, this is totally false. Guru Gobind Singh had to fight the following battles during whole of his life:

1. 18 September 1688, battle of Bhangani: the Guru was attacked by Fateh Singh (a Hindu Rajput ruler of Garhwal, now Uttrakhand province)¹
2. 19 March 1690, battle of Nadaun: the Guru helped the army of the Hindu ruled state of Kehloor and other Rajput states when they were attacked by Alif Khan, a general of Lahore province. It was not an attack on the Guru, but the Guru sided with the hill rulers.²
3. 19 August 1695, attack by Rustam Khan, son of Dilawar Khan (Deputy Governor of Lahore). Due to flood in rivulet at Anandpur, this army had to retreat, and no battle was fought.³
4. 19 February 1696, battle between Hussaini (a general of Lahore province) and the hill rulers (especially Ajmer Chand of Kehloor state). Some Sikh soldiers fought against the Lahore army (the Guru was not present in this battle).⁴
5. 6 May 1696, battle between Jujhar Sinh Handa (a Hindu Rajput general of Lahore province) and the hill rulers (especially Ajmer Chand of Kehloor state) against some rebel hill rulers. Some Sikh soldiers fought against the Lahore army (the Guru was not present in this battle).⁵
6. 23 June 1698, battle in the hills of Kangra. Guru Gobind Singh had gone in the hills for hunting. Here, Raja Balia Chand of Kangra and his general Aalam Chand too were wandering for the search of a game. As they were more in numbers, they attacked the Guru. Udey Singh and Aalam Singh were leading the Sikh hunting party. In this hand-to-

hand battle Raja Balia Chand and his general Aalam Chand both were badly wounded.⁶

7. 29 August 1700: attack on Taragarh Fort (5 km from Anandpur) by Ajmer Chand ruler of Rajput state of Kehloor (Bilaspur). The Bilaspur army was badly defeated. No Muslim soldier participated in this attack.⁷
8. 30 August 1700: attack on Fatehgarh Fort (Anandpur) by Ajmer Chand ruler of Rajput state of Kehloor (Bilaspur). The Bilaspur army was badly defeated in this battle too. No Muslim soldier participated in this attack.⁸
9. 31 August 1700: attack on Agammgarh Fort (Anandpur) by Ajmer Chand ruler of Rajput state of Kehloor (Bilaspur). The Bilaspur army was badly defeated. No Muslim soldier participated in this attack.⁹
10. 1 September 1700: attack on Lohgarh Fort (Anandpur) by Ajmer Chand ruler of Rajput state of Kehloor (Bilaspur). The Bilaspur army was badly defeated. Raja Kesri Chand (maternal uncle of Raja Ajmer Chand of Bilaspur) was killed in this battle. No Muslim soldier participated in this attack.¹⁰
11. 7 October 1700: attack on the Guru at Nirmohgarh hill (near Keeratpur) by Ajmer Chand ruler of Rajput state of Kehloor (Bilaspur). The Bilaspur army was badly defeated. No Muslim soldier participated in this attack.¹¹
12. 12 October 1700: attack on the Guru at Nirmohgarh hill (near Keeratpur) by mercenaries of Sirhind army, under the command of Rustam Khan and Nasir Khan, brought by Ajmer Chand ruler of the state of Kehloor (Bilaspur). In this battle Rustam Khan and Nasir Khan were killed.¹²
13. 13 October 1700: attack on the Guru at Nirmohgarh hill (near Keeratpur) by Ajmer Chand ruler of the state of

Kehloor (Bilaspur). The Bilaspur army was badly defeated. No Muslim soldier participated in this attack.¹³

14. 19 October 1700, battle between the Sikh soldiers and the Ranghar Muslims of village Kalmot (Muslim army was not involved in this battle). Guru Gobind Singh was present in this village but he did not participate.¹⁴
15. 13 January 1703, attack on the Guru near Chamkaur, by Sayad Begh and Alif Khan, brought by Ajmer Chand (Rajput ruler of Kehloor state). Sayad Begh and Alif Khan were badly beaten.¹⁵
16. 16 January 1704, attack on Taragarh Fort (Anandpur) by Ajmer Chand ruler of Rajput state of Kehloor (Bilaspur). The Bilaspur army was badly defeated in this battle too. No Muslim soldier participated in this attack.¹⁶
17. 7 December 1705: battle at Chamkaur in which 50 Sikhs fought against 700 soldiers¹⁷ from Malerkotla army led by Nahar Khan (brother of Sher Mohammed Khan chief of Malerkotla state).

One can see that the Royal army was not involved in any of these operations (except Chamkaur). 9 of these 17 attacks were launched by Hindu hill rulers, four attacks were made by mercenaries paid by Hindu hill rulers; and, the three of the rest were joint operations by Governor of Lahore and the Hindu hill rulers. Even the attack at Chamkaur it was an action by the police chief of Rupa on his own behalf and the invading army was from Malerkotla state, and, not the Royal Mughal army. Aurangzeb did not even know about these operations till he was given reports about these events.

Guru Gobind Singh and the Sikhs vacate Anandpur

In March 1705, the armies of Rajput states: Kahloor State (Ajmer Chand) and Handur State (Nalagarh), put siege to the city

of Anandpur. The siege continued for about 8 months. During this period no one could enter or leave the town; hence problem of food compelled Guru Gobind Singh to leave the city. On the night of 5 and 6 December, Guru Gobind Singh and about 500 Sikhs who were present in the city left in 5 groups to be united again at Chamkaur.

Great service by Nihang Khan and Bibi Mumtaz

After leaving Anandpur, Guru Gobind Singh his two elder son (Ajit Singh and Jujhar Singh) along with a few Sikhs, reached Kotla Nihang Khan (a village adjacent to Rupar (now Ropar) and entered the mansion (a sort of fortress) of Nihang Khan. Bachitar Singh, one of the companions of the Sikhs, had been badly wounded in a battle at Malikpur Rangharan (about 6 km from Rupar). Nihang Khan had been a great friend of Guru Gobind Singh. Even his father Naurang Khan, grandfather Aalam Khan and great-grandfather Shamas Khan had been friendly to all the Gurus. Nihang Khan served the Guru and his companions with food and other necessities. It was early hours of the morning of 6 December. When it was dark, the Sikhs began leaving Kotla Nihang Khan in small groups. Guru Gobind Singh too left his mansion and went to Chamkaur; he was escorted by Aalam Khan (son of Nihang Khan) up to village Bur Majra village.

When the Guru and the Sikhs had left Nihang Khan's mansion, some enemy of Nihang Khan saw some of them coming out of his mansion. He went to Rupar and reported this the police chief of Rupar. The police chief took some policemen and reached Nihang Khan's mansion. By this time Guru Gobind Singh and all his companions had already left. In the mansion only Nihang Khan, his wife Bibi Nasira, son Aalam Khan and daughter Mumtaz were present in the house. Besides, Bachitar Singh, who was

seriously wounded and was not in a position to move, was present in a room. The police chief asked Nihang Khan that he had received report that some Sikhs were present in his mansion, Nihang Khan told him that no Sikh was present in his house and he offered him to check all the rooms. The police chief checked all the rooms and found no one there except the family. Only one room was locked from inside. Bachitar Singh was present in that room. He was being attended by Bibi Mumtaz. When the police chief of Rupar asked him as to who was inside that room, Nihang Khan told them that his daughter and his son-in-law were inside. In the meanwhile Mumtaz spoke from inside the room, and, this satisfied the police chief who apologized for misinformation and left Nihang Khan's mansion.¹⁸ On the other hand Bachitar Singh, however, could not survive and died after a few hours. The following day, Nihang Khan arranged Bachitar Singh's cremation with the help of two local Sikhs Gursa Singh Gahunia and Bagga Singh.¹⁹ Before the raid by the police chief of Rupar, Nihang Khan's son Aalam Khan (who married to the daughter of Rai Kallha, the chief of Raikot) had escorted Guru Gobind Singh for a few kilometres on way to Chamkaur, where all the Sikhs were expected to reach the following day.

Battle at Chamkaur

The Guru reached Chamkaur before sunshine on the morning of 7 December. Within a couple of hours his two elder sons and 47 Sikhs (total 50 persons) too had reached Chamkaur. Budhi Chand Rawat, who had a big mansion (fortress) in the village of Chamkaur, asked the Guru and the Sikhs to take rest in his mansion (fortress). As the Guru and Sikhs were dead tired after a foot journey of several kilometres, they went to sleep. In the meanwhile, some enemy of Budhi Chand, on seeing the Sikhs

there, went to Rupar and reported the matter to the police chief of Rupar. At that time, a unit of 700 soldiers from Malerkotla, under the command of Nahar Khan (brother of Sher Mohammed Khan, the Nawab of Malerkotla) had arrived in Rupar for some expedition. The chief of Rupar asked Nahar Khan to proceed towards Rupar.²⁰ The Malerkotla soldiers reached Chamkaur and put siege to the mansion where the Guru and the Sikhs had taken refuge. Soon, fighting began. Guru Gobind Singh was an expert of usage of bow and arrow. He shot an arrow at Nahar Khan, and the latter fell down and died instantly. Although their commander was killed still the Malerkotla soldiers continued fighting. It was a hand-to-hand fighting. It was a wintery evening of December month, hence soon it was dark; and, with this battle too stopped. By this time, several soldiers of the invading army as well as 43 of the 49 Sikhs present in the mansion (fortress) had been killed; one of the Sikhs being too young had escaped in the darkness and had fled Chamkaur. Now, only the Guru and 7 Sikhs were present in the mansion (fortress).

Guru's Life Saved by Nabi Khan and Ghani Khan

Nabi Khan and Ghani Khan were residents of Machhiwara town. They were the sons of Bibi Umri, the *Bhua* (father's sister) of Nihang Khan (hence cousins of Nihang Khan of Kotla Nihang Khan). For some time, they had been in the employment of the Nawab of Malerkotla. On 7 December, they got information of the siege of the mansion (fortress) of Chamkaur, where Guru Gobind Singh was trapped. They decided to save the Guru. They took with them an additional dress of a Pathan soldier and reached the fortress. They hung the dress on the blade of a spear and conveyed the same to the Guru. The Guru wore the dress and came out of the

mansion (fortress) in the dress of a Pathan soldier. The two Khan brothers escorted Guru Sahib from Chamkaur to Machhiwara.²¹

The Guru Escaped with the Help of Qazi Chiragh Din and his companions

The Guru spent three days at Machhiwara. In the meanwhile Nabi Khan and Ghani Khan approached Qazi Charagh Din of Ajner village (near Khanna) a Muslim holy man and told him the situation and asked his help. Qazi Charagh Din readily agreed and he called Inayat Ali of Nurpur, Qazi Pir Mohammed of Saloh, Subeg Shah of Halwara and Hasan Ali of Motthu Majra. They carried the Guru in the dress of a holy man 'Uchch Da Pir" and helped the Guru to escape to Jungle Des (Bathinda district). During this journey, the Guru spent a day with Rai Kalha the chief of Raikot (whose daughter was married to the sone of Nihang Khan of Kotla Nihang Khan).

To sum up, Guru Gobind Singh would have been killed at Chamkaur on the morning of 8 December 1705. It was Nabi Khan and Ghani Khan who saved his life; and, it was Qazi Chiragh Din, Inayat Ali of Nurpur, Qazi Pir Mohammed of Saloh, Subeg Shah of Halwara and Hasan Ali of Motthu Majra gave the Guru escape to Jingle Des.²² The Sikhs are so grateful to Nihang Khan, Nabi Khan, Ghani Khan, Qazi Chiragh Din, Inayat Ali of Nurpur, Qazi Pir Mohammed of Saloh, Subeg Shah of Halwara and Hasan Ali of Motthu Majra. Sikhs can never pay the debt of these families. Thousands of Sikhs visit graves of Nabi Khan, Ghani Khan at Machhiwara and pay their homage to them. The Sikhs have preserved the tomb of Qazi Chiragh Din at village Ajner (in Ludhiana district), and thousands of Sikhs make regular visits to his tomb to pay homage to him.

Reference:

- a) Director Guru Nanak Research Institute, Birmingham, England.
 - b) Assistant Professor, Government College University, Lahore
 - c) Lecturer, Kinnaird Collage for Women Lahore.
- 1 Sewa Singh, *Shaheed Bilas*, stanza 59. Also Bhat Vahi Multani Sindhi, account of Ramanas.
 - 2 Sewa Singh, *Shaheed Bilas*, stanza 65. Also Bhat Vahi Multani Sindhi, account of Puar Baloonts.
 - 3 Sarup Singh Kaushik, Guru Kian Sakhian, sakhi 53 (sakhi=episode).
 - 4 Bhat Vahi Bhadson Pargana Thanesar, account of Jallane Puars.
 - 5 Sarup Singh Kaushik, Guru Kian Sakhian, sakhi 54.
 - 6 Sarup Singh Kaushik, Guru Kian Sakhian, sakhi 64.
 - 7 Bhat Vahi Toomar Binjaunts.
 - 8 Bhat Vahi Jadobansis, account of Barhita Kannaunts.
 - 9 Bhat Vahi Talaunda, pargana Jind, account of Jallane Puars.
 - 10 Bhat Vahi Talaunda, pargana Jind, account of Jallane Puars. Also Guru Kian Sakhian, sakhi 68.
 - 11 Bhat Vahi Talaunda, pargana Jind, account of Jallane Puars
 - 12 Piara Singh Padam, Vaaran Guru Gobind Singh Kian, p. 67. Also: Bhat Vahi Talaunda, pargana Jind, account of Udanas.
 - 13 Piara Singh Padam, Vaaran Guru Gobind Singh Kian, p. 67.
 - 14 Bhat Vahi Talaunda, pargana Jind, account of Jallane Puars.
 - 15 Guru Kian Sakhian, sakhi 74.
 - 16 Guru Kian Sakhian, sakhi 75.
 - 17 'Zafarnama' (wrongly attributed to Guru Gobind Singh) mentions the number 10 lakhs (one million), which is horrible distortion of history. *Ahkam-i-Alamgiri* (by

-
- Inayatulla Khan Ismi) mentions the number 700. Also see: Irfan Habib & J S Grewal's *Sikh History from Persian Sources*.
- 18 Bibi Mumtaz, the daughter of Nihang Khan, took father's statement made to the Rupar police officials and she vowed to spend the rest of her life as the widow of Bachitar Singh. She spent several years of her life and Naurangpur, Jhandian and Bari, about 15 km from Kotla Nihang Khan. Her **grave** has been built on a small hill in Naurangpur village. In her memory, a grand memorial in the name of 'Gurdwara Mumtazgarh' has been built in between the villages of Naurangpur, Jhandian and Bari. Thousands of Sikhs visit this Gurdwara every month to pay homage to Bibi Mumtaz.
- 19 Sardha Singh Gahunia, *Jiwan Birtant Koltla Nihang Ke Pathanonn Ka* (1841), p 33. Also: Bhat Vahi Talaundha, Pargana Jind, and, Bhat Vahi Multani Sidhi.
- 20 *Ahkam-i-Alamgiri* (by Inayatulla Khan Ismi). Also see: Irfan Habib & J.S. Grewal's *Sikh History from Persian Sources*, pp. 15, 97, 98.
- 21 Guru Kian Sakhian, sakhi 81.
- 22 Guru Kian Sakhian, sakhi 82.